

Kostrový pohřeb v sídlištní jámě knovízské kultury z Turska, okr. Praha-západ

Lucia Mattiello – Andrea Němcová – Petra Beran-Cimbůrková

Úvod

Koncem srpna 2021 narazili dělníci při bagrování rýhy pro kabel nízkého napětí v Tursku, okr. Praha-západ (*obr. 1*) na lidskou kostru. Nález ihned po zjištění nahlásili, avšak lebka a dolní končetiny byly bagrem již odstraněny. Větší část skeletu se podařilo zachovat *in situ*. Tato část byla po příjezdu archeologů exkavována a dokumentována klasickými archeologickými metodami. Kostra, jak později zjistila antropoložka, patřila asi třiceti až čtyřicetileté ženě, k jejímuž pohřbu byla druhotně využita zásobní jáma na sídlišti (předběžně *Mattiello 2022a*). Dle souboru celých nebo téměř celých nádob, které byly uloženy okolo skeletu a u nichž předpokládáme jejich záměrné deponování současně s uložením pohřbu, lze pohřeb zařadit do mladšího období knovízské kultury (Ha A2). Soubor přiložených nádob/milodarů v kontrastu se zdánlivě nepietním uložením těla vzbuzuje mnoho otázek.

Geografický a geomorfologický kontext naleziště

Jáma s pohřbem, označená jako objekt 1, se našla na severovýchodním okraji Turska, po levé straně silnice na Těšinu, vedle brány k rodinnému domu čp. 145. Místo se nachází na parcele č. 780 k. ú. Tursko (*obr. 2:1*).¹ Poloha leží v rovinatém terénu v nadmořské výšce 296 m. Nejbližším vodním zdrojem byl Turský potok vzdálený 205 m severozápadně. Turský potok je pravostranným přítokem Zákolanického potoka, jenž se asi o 3 km níže vlévá do Vltavy.

Geomorfologicky leží lokalita na Turské plošině (VA-2B-c; *Demek ed. a kol. 1987, 522*) budované převážně algonkickými horninami a buližnickovými sukly u Turska a Velkých Přílep. Na proterozoických břidlicích a drobách s buližníky a spility jsou zbytky cenomanských a spodnoturonských slepenců, jílovců a spongilitů. Místa jsou dochována zbytky svrchnokřídových uloženin. Podloží je tvořeno würmskými sprašemi a sprašovými hlínami, které jsou kryté černozemí.²

Historie lokality

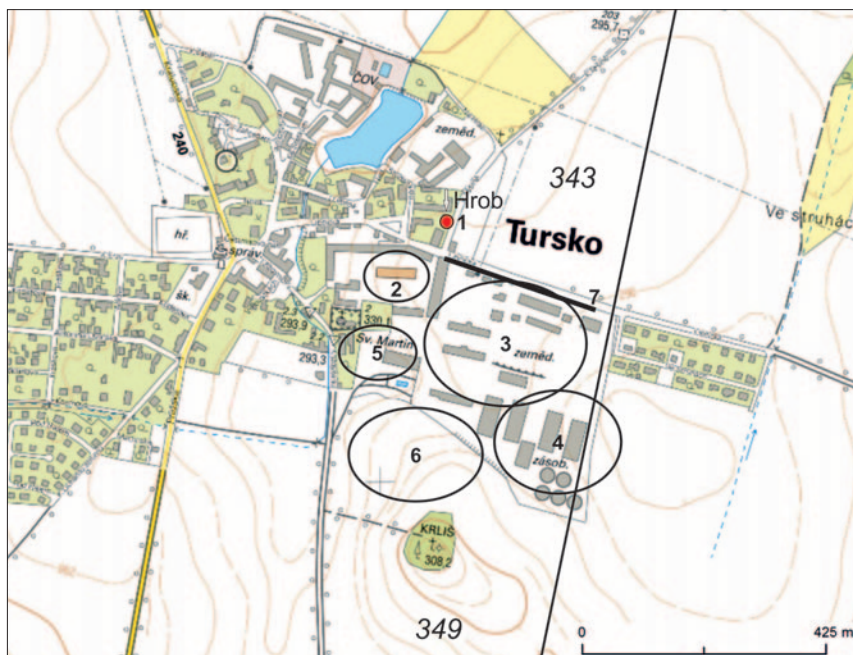
Tursko a jeho okolí je neobvykle bohaté na archeologické nálezy. Téměř při každém zásahu do země na katastru obce zjistíme archeologické objekty, či alespoň mocnou kulturní vrstvu. Území bylo osídleno již v neolitu a eneolitu, avšak obrovský nárůst antropogenní činnosti zde zaznamená-

Obr. 1. Tursko, okr. Praha-západ. Poloha lokality na mapě Čech.

1 JTSK souřadnicemi jej lze vymezit body 747871.84/1030538.19, 747871.15/1030538.40, 747871.36/1030536.77 a 747870.72/1030537.01

2 <https://mapy.geology.cz>

Obř. 2. Tursko, okr. Praha-západ. Výřez z mapy s vyznačenými místy nálezů knovízské kultury. 1 – hrob/obj. 1; 2 – pohřeb v sídlištní jámě zkoumaný Felcmanem 1905; 3 – stavba kravína 1955–1960, zničeno množství koster; 4 – rozšiřování kravína v r. 1979, zničeno další množství koster, nález bronzové sekerky; 5 – Zahrada panská, únětické hroby a „plno popelnic“, patrně zde také sídlištní jáma zkoumaná Felcmanem 1904; 6 – polnost panská pod Krliši, „plno popelnic“ (Krolmus), v r. 1904 prozkoumal Felcman 12 pahrbků; 7 – pokládka kabelu za kravínem a vepřínem, knovízské a štitarské sídlištní objekty.

váme od starší doby bronzové a trvá přes mohylovou, knovízskou, štitarskou a halštatskou kulturu až po časně laténské a starolaténské období. Svou stopu zde zanechala i doba římská. Četné nálezy pocházejí také z raného a vrcholného středověku. Podrobněji se archeologii Turska zabývala I. Vojtěchovská (Vojtěchovská 2001, tam další literatura).

Výše zmíněná pravěká období a kultury zde zanechaly pozůstatky jak sídlištní, tak především hrobové. Desítky mohyl se tyčily nad terénem mezi návršími Ers, Krliš, Na Skalce a Chýnovským hájem. Tyto v terénu viditelné objekty zřejmě inspirovaly již kronikáře Kosmu, který sem umístil mýtickou bitvu mezi Čechy a Lučany a Tyrův hrob (Lutovský 1994, 234–235). Mohyla Krliš byla sice mnohem starší, ale v raném středověku do ní byly pohřby přidávány. Vznik zdejších mohyl lze časově vymezit od střední doby bronzové až po konec časně laténské (Vojtěchovská 2001, 348), i když zrovna v mohyle Krliši prokopali V. Krolmus údajně již hroby únětické (Vojtěchovská 2001, 351). Ať již vznik mohyl klademe do střední či starší doby bronzové, je nepochybné, že okolní krajina byla významným pohřebním okrskem již od nejstarší doby bronzové. Jan Felcman identifikoval na katastru Turska hned sedm pohřebišť únětické kultury (Vojtěchovská 2001). V bezprostředním okolí námi zkoumaného hrobu, severně od silnice do Libčic (tedy na parcele 343 dle mapy stabilního katastru 1 : 2 880 – Čechy–7866–Tursko) prokopali několik únětických sídlištních jam a hromadný únětický hrob. Jižně od silnice, na parcele 349, prozkoumal 25 únětických hrobů (Felcman 1902; Vojtěchovská 2001, 351–352). Parcela 349 odpovídá svým umístěním poloze „Na panském“ nebo „Zahrada panská“, kde hroby se skrčenými kostrami již dříve zaznamenal Václav Krolmus, či „Na panském pod Krlišem za stodolou“ Václav Schmidt (Vojtěchovská 2001, 351). V září 1904 se J. Felcman vrátil a opět „na panském poli Pod Krliši“ zkoumal „závadu“ zjištěnou při hluboké orbě. V místě „závady“ odkryl zeminu asi na 20 m² a v hloubce 50 cm narazil na vrstvu pokrytou menšími kameny tvořícími jakousi nepravidelnou dlažbu s vyvýšenými kamennými pahrbky. Při rozebírání těchto dvanácti pahrbků v nich našel spálené lidské kosti, části lebečních kostí či zlomky keramických nádob. Hroby popisuje jako primitivní, bez milodarů, přikryté jen několika kameny a zaházené hlinou. Domníval se, že všech 12 hrobů bylo překryto jednou velkou mohyloou. Žárové hroby v pahrbcích nedokázal datovat (Felcman 1909, 247). „Plno popelnic“ v Zahradě panské si načrtl v jednoduchém plánu na titulní straně svého deníku i Krolmus (Vojtěchovská 2001, 350). Je tedy otázkou, zda se na místě kromě únětického pohřebiště nenacházelo i žárové pohřebiště kultury knovízské. Nálezy jsou dnes již těžko dohledatelné. V archivu Archeologického ústavu je pod čj. 2335/50 uloženo hlášení o nálezech „Pod Krliši“, uložených v Národním muzeu a datovaných do kultury knovízské. Jsou to tři jehlice, tři sekyrky s laloky, bronzový

náramek, dvě nádoby a šest keramických zlomků z žárového hrobu. U keramických zlomků je uveden i rok nálezů 1904, což by odpovídalo Felcmanovým výzkumům (Anonym 1950). Dále našel Felcman na parcele 349 jámu s kostrovým pohřbem severojižní orientace a obličejem k východu, o níž uvažoval – s ohledem na množství mazanice s otisky prutů a početným zlomkům keramiky – jako o shořelé chatě. Časově ji řadil též k únětické kultuře (Felcman 1909, 247–248). Václav Spurný (Spurný 1948a) však tento nález pokládal za knovízský pohřeb v jámě, stejně jako nález jiného skeletu uloženého v sídlištní jámě na téže parcele, který byl objeven 1905 při stavbě mostní váhy pro cukrovar (Spurný 1948b; Vojtěchovská 2001, 353). Při stavebních pracích byla porušena jáma zapuštěná do žlutky. V hloubce 1,5 m

ležela kostra ve skrčené poloze, ale v opačné orientaci než zde nalézané únětické kostrové hroby. Podle zeleného zbarvení na lebce měla původně po obou stranách hlavy bronzové náušnice. Skrčená kostra ležela na míse, v níž se našlo větší množství částečně spálených a částečně pouze opálených lidských kostí (Felcman 1909, 248–249). Znamená to tedy, že námi nalezený skelet je již třetím zaznamenaným pohřbem v sídlištní jámě na tomto sídlišti.

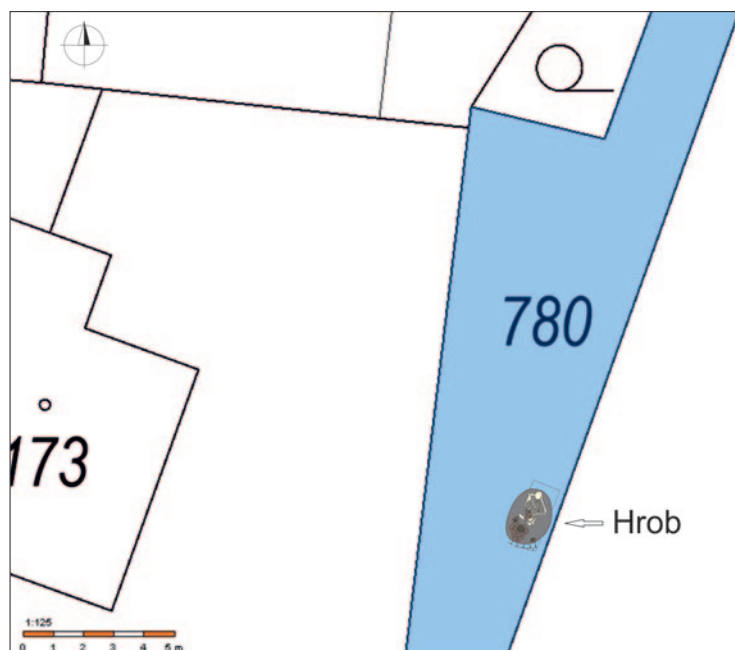
V roce 1961 zjistila K. Motyková od pracovníků JZD, že při stavbě kravína v letech 1955 až 1960 bylo při stavební činnosti porušeno velké množství koster. Kravín byl pak rozšiřován ještě i v roce 1979. Ivana Vojtěchovská později od bagristů pracujících na stavbě vyslechla, že i tehdy byly nalezeny kostrové hroby a bronzová sekerka. Nic však bohužel nebylo dokumentováno (Vojtěchovská 2001, 354). Kravín se rozkládá na ploše 1 ha na bývalé parcele 349. Je politováníhodné, že takto bylo nenávratně zničeno množství únětických, ale zřejmě i knovízských a germánských hrobů a objektů v pásu od Křiše až po libčickou silnici.

Další výzkumy v bezprostředním okolí provedlo Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy. V roce 1974 zachytila Ivana Vojtěchovská na parcele pro rodinný dům čp. 145 (vedle námi zkoumaného hrobu) 0,5 m mocnou kulturní vrstvu se zlomky knovízské keramiky (Vojtěchovská 2001, 354). V roce 1979 při hloubení vodovodu prozkoumal Martin Kuna pohřeb dítěte v únětické jámě (Kuna 1979a) a chatu štítarské kultury (Kuna 1979b). V roce 1986 bylo zdokumentováno 12 sídlištních knovízských objektů a jeden štítarský v rýze pro kabel podél asfaltové cesty za vepřínem a kravínem (Dreslerová – Krutina – Kuna 1986). Při stavbě nového vodovodu v roce 2008 zdokumentovala Lucia Mattiello další únětickou sídlištní jámu asi 70 m od zkoumaného hrobu a zrevidovala nález chaty štítarské kultury z roku 1979 (Mattiello 2022b).

Popis nálezové situace a objektu

Nález lebky ohlásili zaměstnanci firmy Elektromont Matějka telefonicky do Ústavu archeologické památkové péče středních Čech dne 27. 8. 2021.³ Oznámení, které před započítím stavebních prací zaslali

3 Za oznámení nálezů pracovníkům firmy Elektromont Matějka, a. s., velmi děkujeme. Bez jejich vstřícného přístupu by nález unikl pozornosti, podobně jako většina únětických a knovízských hrobů v okolí.

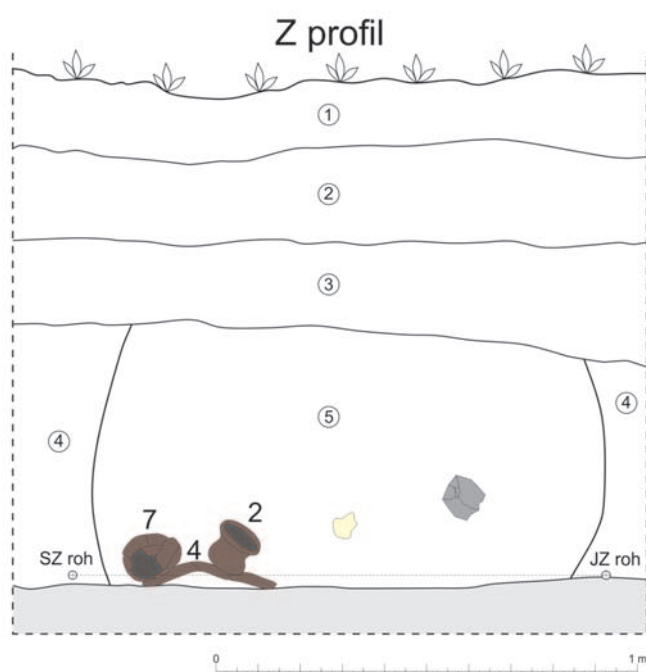
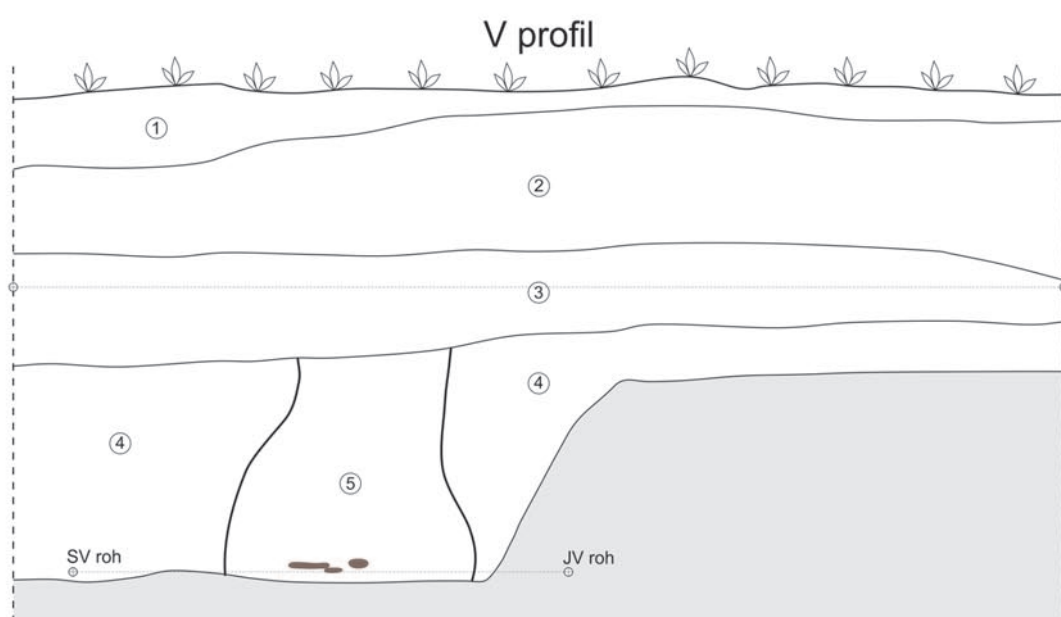
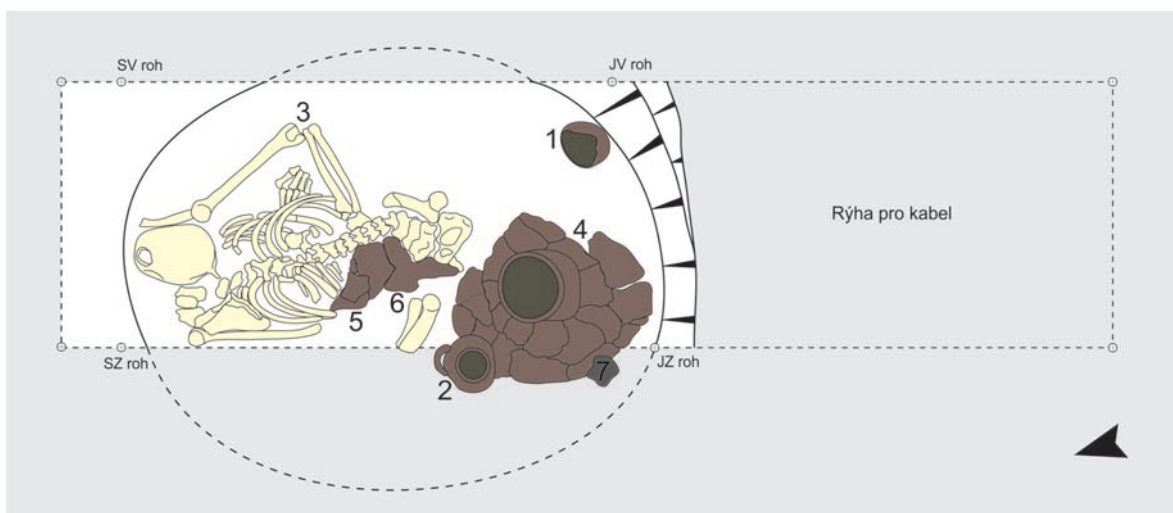

Obr. 3. Tursko, okr. Praha-západ. Výřez z katastrální mapy s vyznačením obj. 1 s pohřbem. Zaměření J. Rousová, digitalizace V. Doležalková.

Obr. 4. Tursko, okr. Praha západ. Fotografická dokumentace obj. 1. 1, 2 – celkový pohled; 3 – pohled na nádobu 2 (koflík) ležící na plecích etážovité nádoby 4. Foto L. Mattiello.

do Archeologického ústavu AV ČR, se shodou náhod k odpovědným pracovníkům nedostalo. Archeoložka ÚAPPSČ, která se vzápětí dostavila na místo, zjistila, že v hloubce asi jednoho metru narušila lžíce bagru lidskou kostru. Část kostry již byla odstraněna a na přilehlých hromadách se našel jen malý zbytek odebraných kostí. Nenašly se spodní části dolních končetin a obličejová část lebky. Zadní část lebky byla ke kostře přiložena dodatečně (později zjištěno, že obráceně). K odstranění končetin od kolenou dolů došlo nejspíše tak, že kostra, která v jámě ležela na břiše, měla nohy rozhozené a pokrčené v kolenou. Jak malý bagr couval od severu k jihu a odebíral zeminu po vrstvách, odbagroval nejdříve horní vrstvy, tedy ony v kolenou pokrčené nohy a také část keramických nádob uložených nad kostrou. Dále se postupně propracovával ke dnu. Při bagrování nejspodnější části v hloubce 100–120 cm nabrala zubatá lžíce bagru lidskou lebku a na čelní kosti ji jedním „zubem“ prorazila. Proražení lebky neuniklo pozornosti bagristy a práci přerušil. Stavební dozor (J. Dubiel) poté zavolal archeology, kteří se snažili dohledat zbývající části lebky, což se podařilo jen částečně. Lebka patřila lidskému skeletu uloženému hlavou k severoseverovýchodu. Tím, že bagr postupoval od severu k jihu, byl zbytek skeletu v hloubce 100–120 cm od povrchu uchráněn *in situ* a mohl být exkavován tradičními archeologickými metodami (obr. 4). Kostra ležela v poloze na břiše, s rukama složenýma pod břichem a s rozhozenými dolními končetinami (více viz antropologická zpráva v Příloze). Z nepříliš čitelných profilů se dalo vyčíst, že pohřbený jedinec byl uložen do sídlištní jámy zahloubené do mocné, tmavě hnědé

Obr. 5. Tursko, okr. Praha západ, objekt 1. Kresebná dokumentace. Popis vrstev: 1 – ornice; 2 – pískový zásyp předešlého kabelového vedení; 3 – recentní zásyp silnice nebo kabelového vedení; 4 – kulturní vrstva, tmavě hnědá, humózní jílovitohlinitá zemina, ulehlá, místy ojediněle zlomky knovízské keramiky, téměř bez kamenů; 5 – výplň zásobní jámy. Středně hnědá, jílovitohlinitá zemina s příměsí mazanice (0,2–3 cm) a kamínků. Nad kostrou ojediněle větší kameny a větší zlomky keramiky. Kresba K. Kruftová, digitalizace V. Doležálková.

kulturní vrstvy (obr. 5, vrstva 4). V této kulturní vrstvě se ojediněle vyskytovaly drobné omleté pravěké (pravděpodobně knovízské) zlomky keramiky. Kulturní vrstva zaujímala celý profil výkopu pro kabel, horních cca 60 cm nahradil recentní zásyp vzniklý pravděpodobně při budování silnice a chodníku nebo předešlého kabelového vedení. Jáma mohla být z časových a finančních důvodů zkoumána pouze v mantinelech hloubené rýhy. Pokud to situace vyžadovala a bezpečnost práce umožnila, byl výkop rozšířen i mimo hloubenou rýhu. Do západního profilu byla vyhloubena kapsa, aby mohly být vyzvednuty nádoby a další artefakty v úplnosti. Horních 60 cm recentních vrstev se neodebíralo. Okolo kostry byly na dně jámy rozmístěny celé keramické nádoby 1, 2 a 4, které stály víceméně ve svislé poloze dnem dolů (obr. 5; 6:1–2,4). Obsah zeminy z nádob byl odebrán k proplavení, při kterém se později našla drť miniaturních kůstek a uhlíků o váze 1,6 g z etážovité nádoby č. 4.

Nádoba č. 1 – šálek byl umístěn v jihovýchodním rohu zaměřeného výkopu. Stál dnem dolů, s hrdlem mírně nakloněným k severu. Nacházel se na dně jámy v místě, kde se její dno již zvedalo vzhůru, tedy cca o 20 cm výše než etážovitá nádoba č. 4 stojící poblíž pánve. Horní okraj byl v hloubce cca 90 cm od povrchu recentně porušen mechanizací. **Nádoba č. 2 – koflík** se nacházel v hloubce 103 cm od povrchu asi 20 cm jihozápadně od pánve. Zachránil se neporušený díky tomu, že byl mimo trasu rýhy pro elektrický kabel. Objevil se při hloubení „kapsy“ do západního profilu. Spočíval na plecích etážovité nádoby (obr. 4:3). **Etážovitá nádoba č. 4** stála na dně jámy v hloubce cca 120 cm od povrchu asi 30 cm jihozápadně od pánve. Plece se pod tíhou zeminy rozmáčkly. Hrdlo směřující vzhůru se propadlo dovnitř nádoby a dochovalo se ve svislé poloze neporušené. Další nádoby či jejich části se našly o 10 až 20 cm výše a pravděpodobně původně ležely na kostře. Především je to **mísa s páskovým uchem (nád. č. 3)**, která spočívala nad ohnutým loktem pravé ruky dnem dolů (obr. 5; 6:3) v hloubce cca 110 cm. Další torza nádob se našla v okolí pánve a bederní páteře v hloubce cca 100 cm. Tato úroveň byla narušena bagrem, a nelze tedy s jistotou říci, zda nádoby 5 a 6 byly původně celé a dodatečně poničené mechanizací, či zda patří k ostatnímu běžnému zásypu sídlištní jámy. Vzhledem k množství nalezených zlomků, často s čerstvým lomem, se zdá pravděpodobnější, že i nádoby 5 a 6 byly původně celé a k zesnulé přiložené záměrně jako milodar. Přímou na zádech vlevo od bederní páteře se našlo torzo etážovité nádoby (nád. 6 – obr. 5; 7:3). Zlomky z této nádoby (min. 18 ks) se našly pomíchané s dalšími zlomky v okolí. Nedaleko se nacházely zbytky další etážovité nádoby (nádoba č. 5), z níž se dochovalo celkem 13 zlomků (obr. 5; 7:1–2).⁴ Posledním větším torzem je fragment necelé poloviny nádoby (nád. č. 7) nalezený taktéž v jihozápadní části hrobu (obr. 5; 9:11). Další keramický materiál je značně torzovitý, omletý a představuje nejspíše běžný sídlištní odpad a zásyp jámy.

Popis materiálu

Zvířecí kosti

Ve zkoumaném objektu bylo nalezeno také 18 kusů fragmentů zvířecích kostí. Alespoň částečnou determinaci z nich umožňovalo 5 zlomků. Konkrétně se jednalo o jeden fragment proximální části levé holenní kosti (tibiie) dospělého jedince koně (*Equus caballus*) zachována z ní byla zhruba jedna třetina distální části s recentně porušenou epifýzou. Z dalších určitelných fragmentů byly zjištěny dva zlomky horních čelistí. Konkrétně levé maxilly juvenilního jedince prasete (*Sus scrofa f. domestica*) a zlomek pravé maxilly dospělého jedince skotu (*Bos taurus*). U prasete lze dle dochovaných zubů určit i přibližné stáří zvířete zhruba okolo 1 až 1 a 1/2 roku. Poslední dobře determinovanou kostí je pak zápěstní kůstka (MTC III.) pocházející z levé přední tlapy dospělého jedince psa (*Canis lupus f. familiaris*). U alespoň částečně determinovaných fragmentů nalezených zvířecích kostí je pak možné určit ještě drobný fragment pánevní kosti středně velkého savce, nejspíše ovce/kozy. U zbylých drobných fragmentů jde pak zkonstatovat spíše jen skutečnost, že pocházejí především z dlouhých kostí středně velkých a velkých savců, v menší míře se pak jedná o drobné ústěpy žeber či plochých kostí.

Určil: František Doubek

4 Děk patří konzervátorce A. Šimečkové, která veškerý materiál po umytí roztrídila a rozkódovala těchto 31 zlomků ze dvou etážovitých nádob mezi desítkami dalších.

Obr. 6. Tursko, okr. Praha západ. Objekt 1. Nádoby 1–4. Foto a kresba V. Doležálková.

Mazanice

Celkem nalezeno 12 ks mazanice, 5× s otisky prutů, 1× deskovitá mazanice, z jedné strany otisk prkna.

Plavení

V etážovité nádobě č. 4 se našla drť miniaturních kůstek a uhlíků o váze 1,6 g. Celkem 5 ks miniaturních zlomků nepřepálených kůstek; 6 ks uhlíků, z toho jsou možná některé přepálené kůstky. Z drti kostí nebylo možno určit, o jaké kosti se jedná. Vzhledem k takto nepatrnému množství materiálu jde zřejmě o běžný sídlištní odpad, který se do nádoby dostal z výplně jámy. Kdyby se mělo jednat o pozůstatky žárového hrobu, bylo by materiálu mnohem více.

Popis keramického materiálu

V celkovém souboru (vrstva 5) byly nalezeny čtyři celé nádoby (ve zlomcích) a 205 zlomků keramiky. Z toho 32 zlomků patřilo etážovitým nádobám 5 a 6 a jeden zlomek nádobě 7. Ve zbývajících 173 zlomcích se vyskytlo 9× dno a 21× okraj.

Nádoba 1: umístěna v jižní části objektu, asi 40 cm JV od zachované pánevní kosti skeletu. Jednoduchý oble kónický šálek horizontální stavby, okraj přímý, koncová hrana okraje lehce zaoblená, od hrany okraje do jedné třetiny výšky nádoby nasazeno ploché páskové ucho, které hranu okraje nádoby mírně převyšuje; okraj na straně protilehlé uchu nálevkovitě zvednutý, ústí asymetrické, dno šálku polokulovité, vnější hrana přechodu stěny a dna nevýrazná a oblá; povrch nádoby uvnitř hlazený se zbytky tuhování, vně horizontální tuhovaný pás pod okrajem, ostatní povrch hladký, mírně odřený (*obr. 6:1*). Nádoba je zachována téměř kompletní a v celku, část okraje a horní stěny doplněna sádrou, poškození šálku je sekundární, okraj odlomen mechanizací při hloubení rýhy. Rozměry nádoby: průměr okraje 90–100 mm, průměr dna 38 mm, výška 68 mm.

Nádoba 2: umístěna v jihozápadní části objektu, u severozápadní hrany nádoby 4 (etážovité amfory), s níž tvoří skupinu. Koflík výrazně esovité profilace a horizontální stavby, okraj šikmo ven vytažený, koncová hrana zahrocená, z hrany okraje vyběhá úzké, vertikálně (střechovitě) ostře hraněné ouško výrazně převyšované nad okraj; ústí nádoby na straně protilehlé uchu asymetricky zvednuté, okraj nálevkovitě vytažený a rozšířený; dno nádoby ploché rovné, zevnitř odsazené, povrch uvnitř tuhovaný a leštěný, vně leštěný se slabými zbytky tuhování (*obr. 6:2*). Nádoba je zachována téměř kompletní, sestavena z 8 fragmentů, asi 10 % doplněno sádrou. Rozměry nádoby: průměr okraje 98–110 mm, průměr dna 28 mm, výška 67 mm.

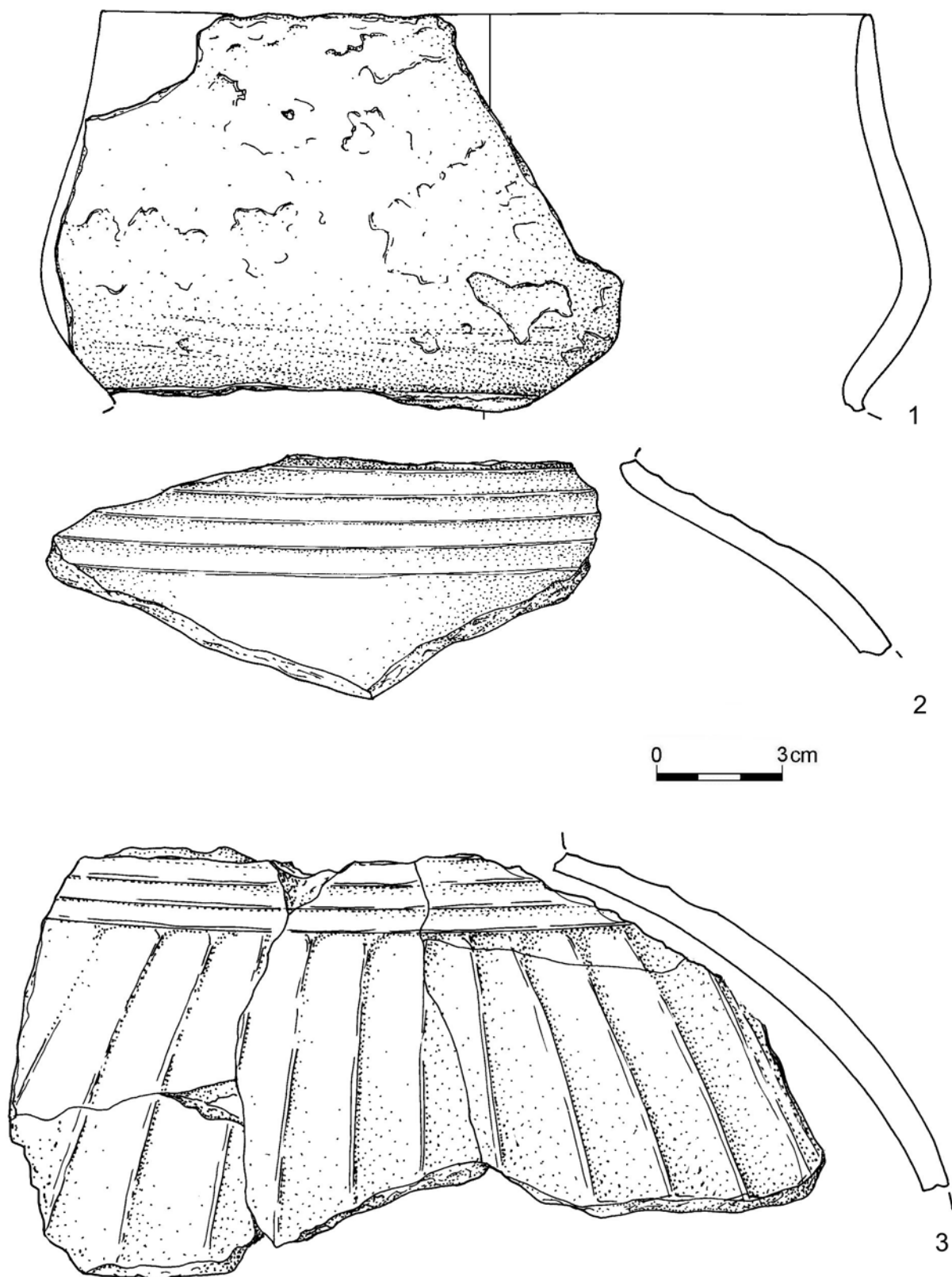
Nádoba 3: umístěna nad ohnutou pravou rukou pohřbené ženy. Nálevkovitě otevřená mísa s konkávně prohnutou spodní stěnou, okraj přímý, koncová hrana zahrocená, na vnitřní straně okraje mělké tordování, od hrany okraje nad horní výduť mísy nasazeno ploché páskové ucho, které okraj ústí lehce převyšuje; dno mísy dovnitř vtlačené a zevnitř odsazené, povrch nádoby uvnitř tuhovaný a leštěný (na spodku vnitřní výduť od lomu ke dnu provedeno souvisle technikou vertikálně orientovaných tenkých vlešťovaných linií tzv. tužkování), vně povrch hladký a leštěný, tmavý (*obr. 6:3*). Nádoba je zachována téměř kompletní, sestavena z 18 fragmentů, asi 10 % doplněno sádrou. Rozměry nádoby: průměr okraje 215 mm, průměr dna 60 mm, výška 74 mm.

Nádoba 4: uložena v jihozápadní části hrobu u nohou pohřbené ženy. Etážovitá amfora s nižším vydutým hrdlem esovité profilace a nízkým, široce vyklenutým tělem; okraj přímý, mírně vykloněný, koncová hrana okraje vodorovně seříznutá, tělo nádoby zdobeno horizontálním pásem mělkých kanelur pod přechodem hrdla a těla a šesti vertikálními širokými pásy kanelur směřujícími od podhrdlí pod maximální výduť nádoby, dno ploché rovné, povrch vně souvisle tuhovaný a leštěný, uvnitř hlazený (*obr. 6:4*). Nádoba je zachována téměř úplně, hrdlo v celku, tělo sestaveno z 38 fragmentů, asi 5 % doplněno sádrou. Rozměry nádoby: průměr okraje 158 mm, průměr dna 90 mm, výška 270 mm, výška hrdla 112 mm, průměr max. výduti 262 mm

Neúplné nádoby. Jedná se o torza nádob, která jsou zachována v podobě významnější části keramického tvaru, nebo reprezentována více zlomky a pocházejí z nálezového kontextu vrstvy s uloženým pohřbem. Předpokládáme, že by se mohlo jednat o druhotně porušené a redukované nádoby (pravděpodobně při hloubení výkopu), které původně tvořily součást záměrně deponované výbavy hrobu.

Nádoba 5: pochází z hloubkové úrovně uložení pohřbu „nad kostrou“ (vrstva 5, hl. cca 100 cm od povrchu). Etážovitá amfora, zachováno 14 zlomků (celý profil hrdla a menší části nebo jednotlivé zlomky z přechodu hrdla a těla a horní výduť). Jedná se o typ amfory podobný nádobě č. 4, s nižším hrdlem esovité profilace s maximálním vydutím ve spodní třetině nad přechodem k tělu, okraj přímý, hrana druhotně oštipaná, povrch hrdla z velké části otlučený a abradovaný. Na dochovaných částech plecí pod lomem výzdoba v podobě horizontálního pásu mělkých širokých kanelur, povrch nádoby vně původně tuhovaný a leštěný, uvnitř hlazený (*obr. 7:1,2*).

Nádoba 6: pochází z hloubkové úrovně uložení pohřbu „nad kostrou“ (vrstva 5, hl. cca 100 cm od povrchu). Torzo větší etážovité amfory, zachován 1 velký fragment horní výduti těla a 10 různě velikých silnostěnných nespojitých zlomků pocházejících z přechodu hrdla a těla a plecí nádoby; nalezeno/vy-

Obr. 7. Tursko, okr. Praha západ. Objekt 1. Nádoby 5 (1, 2) a 6 (3). Kresba I. Vajglová.

zvednuto v 18 zlomcích; Na zachované části horní výdutě těla výzdoba v podobě kombinace horizontálního pásu tří širokých kanelur a na něj navazujících širokých mělce kanelovaných svislých pásů, povrch vně tuhovaný a leštěný, uvnitř hlazený (obr. 7:3).

Nádoba 7: umístěna v jihozápadní části objektu. Koflík esovitě profilace a horizontální stavby (zachován 1 fragment představující celý profil, asi ¼ nádoby), tělo nízké, úzký jednoduchý okraj šikmo ven vykloněný, koncová hrana zahrocená, z hrany okraje do horní třetiny výšky nádoby nad lomem těla vyběhá širší vertikálně hraněné ouško střežovitěho průřezu (horní hrana ucha recentně odražená), dno dovnitř vydaté, povrch vně i uvnitř hlazený, tmavě hnědý, zpracování povrchu nedokonalé, na okraji i stěně nerovnosti (*obr. 9:11*). Rozměry nádoby: průměr okraje 70 mm (rekonstruovaný rozměr), průměr dna 25 mm, výška 50 mm,

Kromě nádob 1 až 7 jsme zbývající zlomkovitý materiál rozdělili do tří kategorií.

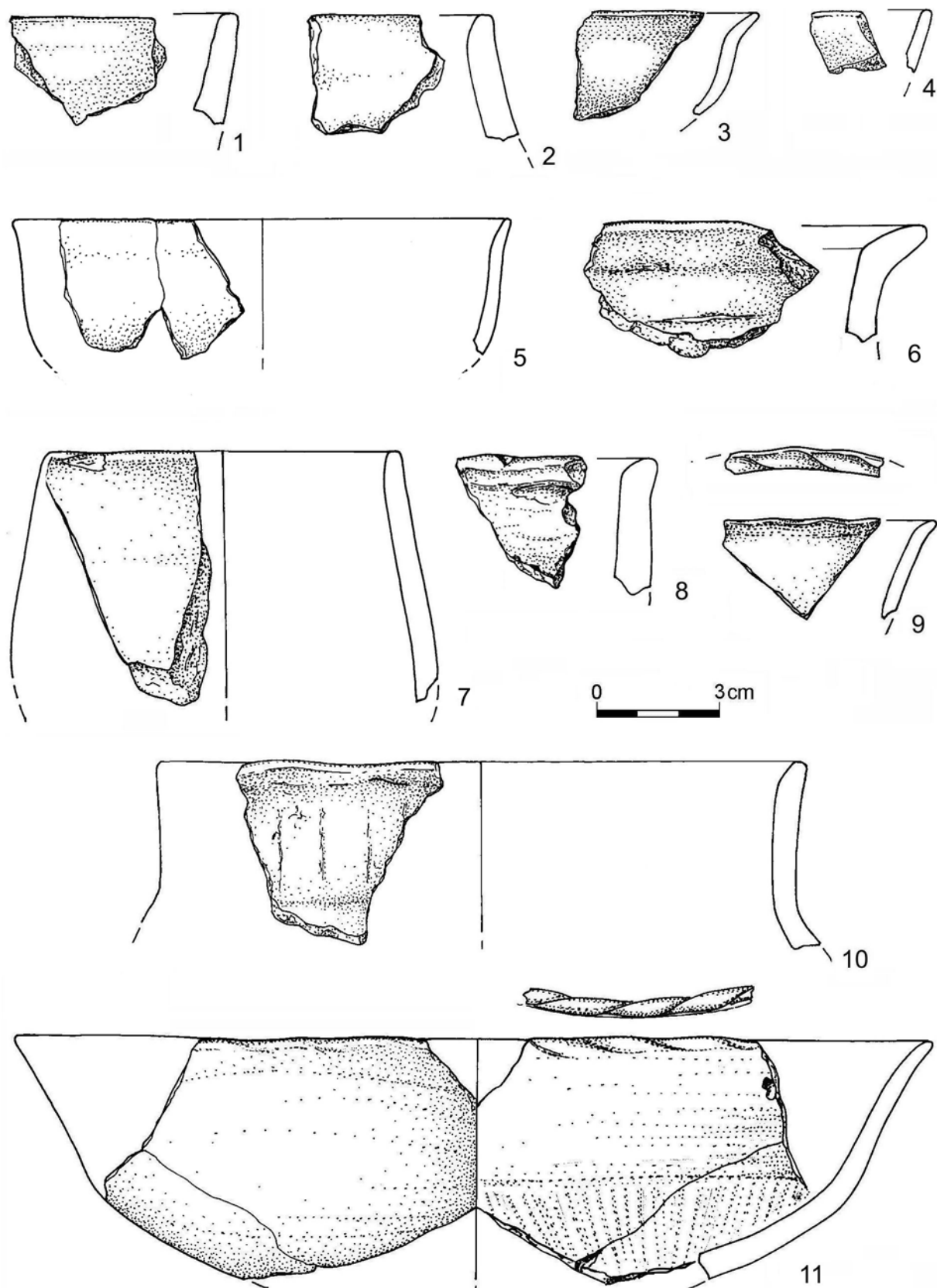
Kategorie I – hrubá keramická třída – silnostěnná užitková keramika. Celkem 45 zlomků. Z toho 5× zlomky z den, 3× drobné okrajové zlomky, 3× zlomky z přechodu hrdla a těla, na přechodu plastická páska s důlky. 34 zlomků pocházelo ze stěn nádob. Z toho 6× povrch svisle špachtlovaný, ostatní povrch různě prstovaný.

Kategorie II – střední keramická třída. Celkem 83 zlomků. Z toho 2× zlomky z den, 8× okraj. Ze 73 zlomků stěn různých nádob je 13 zlomků s prstovaným povrchem, 1× souvisle jemně rýhovaným, 12× s hrubým či drsným povrchem, 16× s hladkým povrchem, 5× leštěným povrchem, 3× vně leštěným a uvnitř tuhovaným povrchem a 21× povrchem vně tuhovaným a leštěným.

Kategorie III – jemná keramická třída – tenkostěnná stolní keramika. Celkem 45 zlomků. Z toho 2× zlomky z den, 10× okraj. Z 33 zlomků stěn je 5× hladký povrch, 7× hladký leštěný, 1× vně leštěný uvnitř tuhovaný, 7× vně tuhovaný, 13× oboustranně tuhovaný povrch.

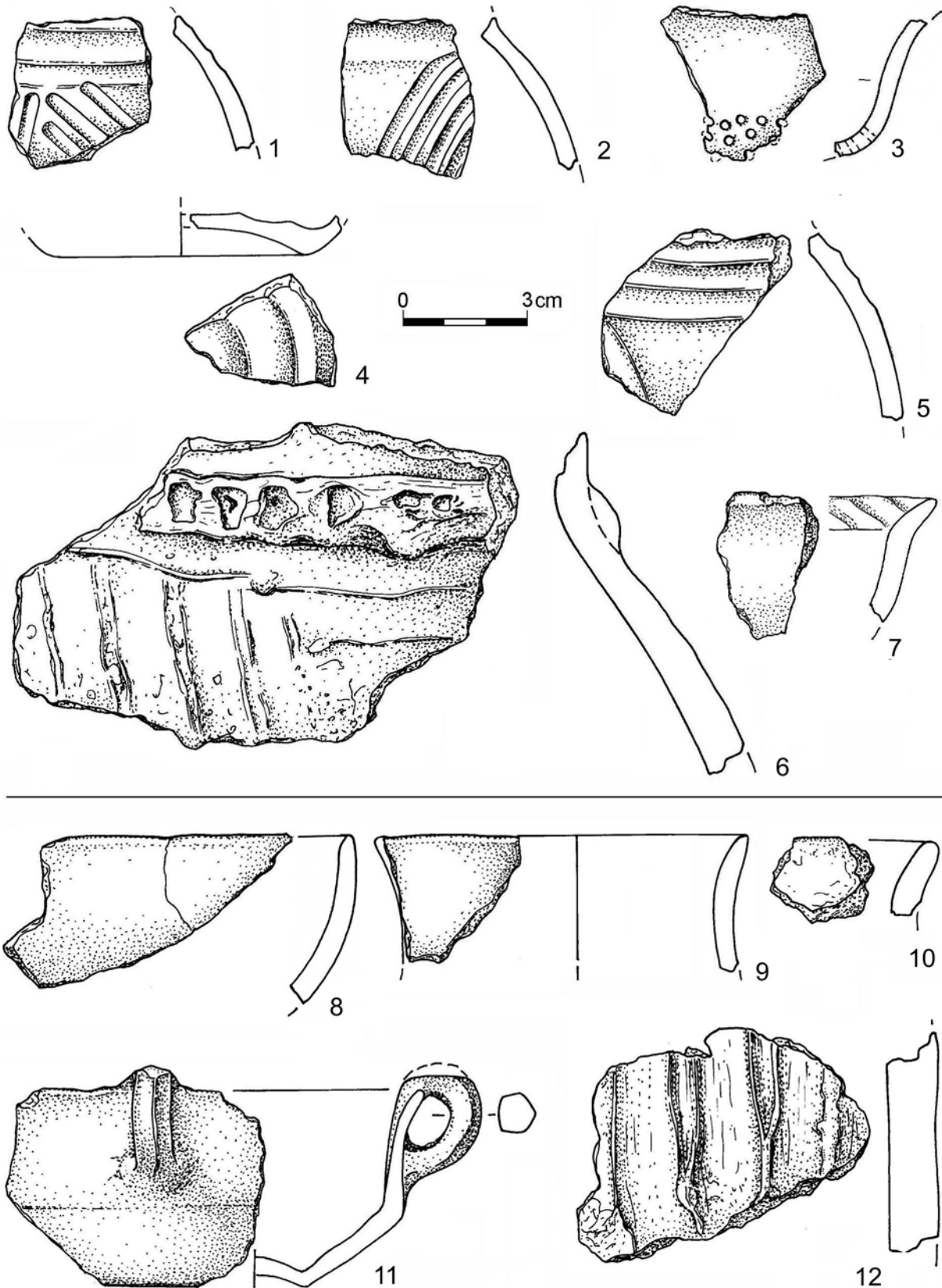
Z toho zlomkovitý materiál s výraznějšími znaky, okraje, dna atp. (vrstva 5, hl. 100–120 cm):

- dva nespojitě zlomky z horní výdatě menší tenkostěnné etážovité amfory, povrch vně tuhovaný a leštěný, zachován zbytek výzdoby v podobě pásu mělkých kanelur pod přechodem hrdla a těla a k němu zavěšených užších šikmých pásů mělkých žlábků uspořádaných do krokvice (*obr. 9:1,5*);
- zlomek plecí tenkostěnné etážovité amfory, povrch vně tuhovaný a leštěný, zachován zbytek výzdoby v podobě šikmého pásu mělkých kanelur od přechodu hrdla a těla přes plece (*obr. 9:2*);
- okraj až spodní výduť nálevkovitě otevřené mísy s jednoduchým, ven vykloněným okrajem, koncová hrana okraje zahrocená, na vnitřní straně tordování, povrch uvnitř tuhovaný a leštěný, na spodku vnitřní výduť od lomu ke dnu provedeno souvisle technikou tenkých, vertikálně uspořádaných vlešťovaných linií tzv. tužkování, vnější povrch hlazený a leštěný, tmavý (*obr. 8:11*);
- okraj menší tenkostěnné mísy nebo koflíku, krátký jednoduchý okraj ven vodorovně vykloněný, vnitřní hrana tordovaná, povrch uvnitř tuhovaný a leštěný, vně hladký (*obr. 8:9*);
- okraj až horní výduť tenkostěnného nižšího koflíku esovitě profilace, okraj šikmo ven nálevkovitě vytažený, koncová hrana zahrocená, povrch oboustranně tuhovaný a leštěný (*obr. 8:3*);
- okraj až maximální výduť oble kónického koflíku mírně esovitě profilace, okraj jednoduchý, lehce ven vykloněný, zachováno silnější vertikálně hraněné ucho střežovitěho průřezu převýšené nad hranu okraje, povrch oboustranně tuhovaný a leštěný (*obr. 10:5*);
- zlomek plecí až maximální výduť tenkostěnného koflíku nebo mísy se samostatným nálevkovitým hrdlem, povrch oboustranně tuhovaný a leštěný, na plecích jemně rytá výzdoba v podobě širokého oběžného svazku tenkých linií, k němu napojený vertikální pás svislých linií v kombinaci s dalším, vertikálně posazeným prvkem obsahujícím stejně provedené šikmé linie, celkové schéma výzdoby nejasné (*obr. 10:2*);
- lom až výduť tenkostěnného koflíku nebo mísy se samostatným hrdlem, povrch oboustranně tuhovaný (*obr. 10:7*);
- okraj až horní výduť oble kónické mísy nebo koflíku, okraj šikmo ven nálevkovitě vyhnutý, koncová hrana zahrocená, vnitřní vykloněná plocha okraje tordovaná, povrch oboustranně tuhovaný a leštěný (*obr. 9:7*);
- okraj až hrdlo etážovité amfory, okraj jednoduchý přímý, hrdlo směrem ke spodní části mírně vydaté, povrch vně tuhovaný, uvnitř hlazený (*obr. 8:7*);
- okraj nálevkovitě otevřené mísy nebo koflíku, okraj ven šikmo vykloněný, koncová hrana zahrocená, povrch hlazený a leštěný;
- okraj jednoduché silnostěnné oble kónické mísy nebo šálku, okraj přímý, hrana vodorovně seříznutá, povrch hladký (*obr. 8:1*);
- okraj až spodní výduť jednoduchého oble kónického tenkostěnného šálku nebo malé mísy (2 spojitě zlomky), okraj jednoduchý, lehce ven vykloněný, hrana zahrocená, povrch oboustranně tuhovaný a leštěný (*obr. 8:5*);
- okraj až výduť jednoduché oble kónické mísy s přímým, lehce zataženým okrajem, povrch oboustranně hlazený a leštěný (*obr. 9:8*);

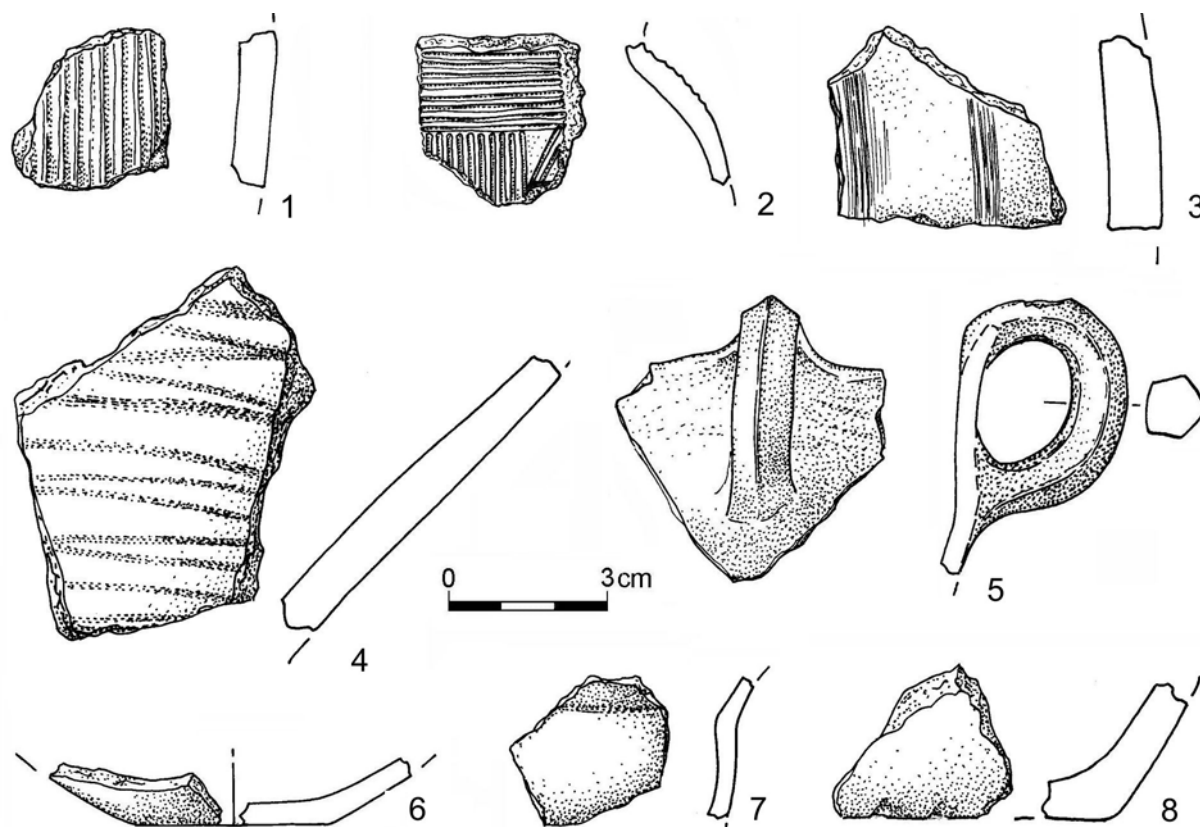
Obr. 8. Tursko, okr. Praha západ. Objekt 1. Keramické zlomky. Kresba I. Vajglová.

– drobný okrajový zlomek kónického šálku, okraj přímý, vodorovně seříznutý, povrch oboustranně tuhovaný a leštěný (obr. 8:4);

Obr. 9. Tursko, okr. Praha západ. Objekt 1. Keramické zlomky a nádoba 7. Kresba I. Vajglová.

– okraj hrdla etážovité nádoby nebo okřínu, okraj přímý, ven šikmo seříznutý a lehce vykloněný, povrch vně tuhovaný, uvnitř hladký (obr. 8:2);

Obr. 10. Tursko, okr. Praha západ. Objekt 1. Keramické zlomky. Kresba I. Vajglová.

- okraj až hrdlo hrnce, hrdlo válcovité, okraj krátký, šikmo ven vykloněný, hrana vně ovalená, hrdlo svisle prstované, povrch odřený (obr. 8:10);
- okraj až hrdlo menšího hrnce, hrdlo válcovité, okraj přímý, lehce ven vykloněný, koncová hrana vodorovně seříznutá, povrch hrubý (obr. 9:9);
- okraj a přechod k hrdlu hrubší nádoby, okraj širší, ven šikmo vykloněný, uvnitř jednou hraněný, hrana okraje svisle seříznutá, povrch hrubý (obr. 8:6);
- okraj hrubší nádoby, jednoduchý, vně zesílený, vodorovně seříznutý, hrdlo válcovité, povrch přihlazený (obr. 8:8);
- okraj dvojkónické nádoby, jednoduchý, mírně ven vykloněný, hrana zúžená a ovalená, povrch oboustranně hladký, vně leštěný;
- malý okrajový zlomek hrubé nádoby, okraj ven vykloněný, hrana hrubě promačkávaná, povrch přihlazený;
- okrajový zlomek oble kónického šálku nebo misky s uchem, na hraně okraje zachována stopa po odlomeném uchu, povrch oboustranně hladký;
- zlomek dna ploché otevřené misky, dno dovnitř vtlačené a zevnitř odsazené, vnitřní dno souvisle zdobeno širokými koncentrickými žlábkami, povrch uvnitř tuhovaný a leštěný, vně hladký (obr. 9:4);
- zlomek dna a spodní výdutě tenkostěnné misky nebo koflíku, dno rovné, povrch hladký, s nepatrnými zbytky odřeného, původně oboustranného tuhování (obr. 10:6);
- zlomek stěny cedníku ve formě otevřené tenkostěnné misky esovité profilace, spodní stěna těla perforována malými kruhovými otvory, povrch hlazený a leštěný (obr. 9:3);
- zlomek přechodu hrdla a těla až horní výdutě hrubého silnostěnného hrnce, na přechodu plastická páska nepravidelně promačkávaná důlky, tělo vertikálně šikmo prstované (obr. 9:6);
- drobný okrajový zlomek hrubé nádoby, okraj jednoduchý, mírně ven vykloněný, hrana ovalená (obr. 9:10);
- zlomek stěny nádoby, povrch vně souvisle jemně rýhovaný (obr. 10:1);
- sedm zlomků ze stěn různých hrubých nádob, z toho povrch 4× vně svisle prstovaný (obr. 9:12), 1× vodorovně prstovaný, 1× přihlazený dřívkem (obr. 10:3), 3× hrubý;
- zlomek spodní výdutě silnostěnné větší mísy, povrch vně vodorovně hrubě přihlazený, uvnitř tuhovaný (obr. 10:4).

Chronologické zařazení objektu

Při datování nálezového kontextu se opíráme především o soubor celých nebo téměř celých nádob, u nichž předpokládáme, že byly v objektu deponovány záměrně současně s uložením pohřbu, a časově jsou mu tedy nejbližší. K tomuto předpokladu nás vede jednak poloha nádob v objektu, jednak míra jejich zachovalosti a nízká fragmentarizace. Pro bližší datování objektu má zásadní význam přítomnost jedné úplně a jedné v profilu částečně zachované etážovité amfory (nádoby 4 a 5). Morfologický vývoj tohoto druhu nádoby v knovízské kultuře byl v minulosti přehledně zpracován spolu s vymezením chronologického rámce výskytu základních typů (zejm. *Bouzek 1958a; týž 1958b; Hrala 1973*). Zcela zachovalá amfora uložená v blízkosti nohou pohřbené ženy (nádoba 4, *obr. 6:4*) patří k typům mladších amfor se sníženým vydutým hrdlem s maximální výduti položenou ve spodní partii nad přechodem k široce vyklenutému tělu, s kontrastním postavením užšího hrdla k široké výduti těla. Amfory této stavby a profilace hrdla řadí J. Bouzek ve svém návrhu vývoje etážovitých nádob do stupně R, tedy téměř na závěr vývoje keramického tvaru, jejich výskyt by měl být vázán zhruba na období Ha A2 (cf. *Bouzek 1958a*, 364, *obr. 146:221,245*; Křepeňice, hrob XV, *Hrala 1973*, tab. XIII:5; Třebušice, hrob 45, *Bouzek – Koutecký 1972*, *obr. 18:B1*). Podobným typem, i když s nižším hrdlem, byla pravděpodobně podle zachované profilace hrdla také další z etážovitých amfor (nádoba 5, *obr. 7:1,2*) nalezených v úrovni uložení pohřbu. Z nádoby se v souvislé profilaci zachovalo pouze hrdlo bez napojení k tělu. Jedná se o typ nízkého a širšího vydutého hrdla s maximální výduti posazenou nad lomem (cf. Vykáň, *Hrala 1973*, tab. XXXVI:1; Kněževes, *Smejtek 2007–2011*, *obr. 97:41,42*; Radonice, jámy 7/61 a 27/61, *Bouzek – Koutecký – Neustupný 1966*, Pl. XIII:2,3; XVIII:1), celkovou stavbu nádoby a výškový poměr hrdla k tělu nelze posoudit. Na většině etážovitých amfor z objektu v Tursku se v nějaké formě uplatňuje výzdoba těla v podobě vodorovné mělké kanelace na podhrdlí a svislých širokých pásů velmi mělkých kanelur přes výduť těla. Tento typ výzdoby je vázán na širší časové rozmezí výskytu etážovitých nádob, obecně však patří do mladšího období knovízské kultury. Charakterizuje zejména amfory Bouzkem definovaných stupňů Q a R, spojované s chronologickými stupni K IV – K V (podle schématu J. Bouzka a D. Kouteckého) resp. III. stupněm podle J. Hraly.

Z ostatních druhů nádob se v souboru celých nebo větší částí zastoupených tvarů vyskytuje jemná stolní keramika – koflíky a mísy. Šálek s oble kónickými stěnami a páskovým uchem (nádoba 1, *obr. 6:1*) je z hlediska morfologie jednoduchým funkčním tvarem, v malých obměnách prochází celou knovízskou kulturou (cf. Radonice, jáma 59/62, *Bouzek – Koutecký – Neustupný 1966*, Pl. XXVII:3). Na mladší datování ukazuje prvek asymetricky nálevkovitě rozšířeného hrdla a zvednutého okraje na straně protilehlé uchu, který se začíná objevovat v období Ha A2. Koflíky esovité profilace a horizontální stavby jsou ve skupině nádob reprezentovány jedním úplným (nádoba 2, *obr. 6:2*) a jedním v celém profilu zachyceným tvarem (nádoba 7, *obr. 9:11*). Oběma tvarům je společné vertikálně střechovitě hraněné ouško převyšující hranu okraje, nízké tělo a patrně i asymetrické nálevkovitě rozšířené hrdlo s vykloněným okrajem, ačkoliv u koflíku 7 lze tento morfologický prvek pouze tušit, okraj protilehlý uchu není zachován (hrana okraje se směrem od ucha mírně rozšiřuje); (cf. Praha-Holešovice, hrob XI, *Hrala 1973*, tab. XIV:3, hrob XVI, tab. XV:3; Radonice, jáma 86/62, *Bouzek – Koutecký – Neustupný 1966*, Pl. XXXIV:9). Koflíky esovité profilace bývají často zdobené, na obou našich exemplářích ale výzdoba chybí, což omezuje možnosti přesnější datace. Na mladší varianty tak ukazuje pouze výrazně rozšířené ústí s nálevkovitým okrajem a větší převýšení ucha (cf. Kněževes, *Smejtek 2007–2011*, *obr. 100:67, 100:110–113*, vrcholný knovízský horizont; Praha-Libeň, NM 3/32, *Bouzek 1970*, *obr. 4:12*). Tyto prvky se u koflíků horizontální stavby a plynulé profilace vyskytují v průběhu celého stupně Ha A2 až do samého závěru knovízské kultury, asymetricky rozšířené ústí s širším šikmo vykloněným okrajem proti uchu přechází plynule do štitarské kultury, i když stavba štitarských koflíků se mění.

Nálevkovitě otevřená nízká mísa s prohnutou spodní stěnou a uchem na okraji (nádoba 3, *obr. 6:3*) se zachovala téměř kompletní nad pravou rukou pohřbeného těla. Jedná se o typologicky konzervativní funkční tvar bez výzdoby (cf. Praha-Holešovice, hrob XIV, *Hrala 1973*, tab. XIV:4,5; Třebušice, hrob 49, *Bouzek – Koutecký 1972*, *obr. 19:B1*), pouze s náznakem mělkého tordování na úzkém okraji. Nízké mísy s tordovaným okrajem se vyskytují od počátku stupně Ha A1 až do pozdní knovízské kultury.

Z vrstvy uložení pohřbu pochází větší okrajový fragment další, velmi podobné mísy (*obr. 8:11*), bez zachovalého ucha, s výrazněji vykloněným úzkým okrajem a naznačeným mělkým tordováním vnitřní hrany (cf. Třebusice, hrob 49, *Bouzek – Koutecký 1972*, *obr. 7:4*).

Kolekci úplných i ve větších částech zachovaných nádob pocházející z okolí pohřbu lze považovat za chronologicky homogenní. V relativním datování vycházíme ze zavedených systémů periodizace knovízské kultury a jejich synchronizace sestavené L. Smejtkem (*Smejtek 2007–2011*, *obr. 95*). Nálezový soubor řadíme do vrcholného knovízského horizontu (přelom Kn 4a / Kn 4b), tj. do sklonku stupně K IV až stupně K V (podle systému J. Bouzka a D. Kouteckého), III. stupně knovízské kultury podle J. Hraly, což zhruba odpovídá 2. polovině periody Ha A2. S tímto datováním v podstatě koresponduje i další, převážně silně fragmentární keramický materiál ze zásypové vrstvy uložení pohřbu a těsně nad ním (např. *obr. 8:3,9; 9:1–5,7; 10:2,5*), mající charakter běžného sídlištního odpadu.

Knovízské kostrové pohřby v sídlištních jamách – diskuse

Pohřby v sídlištních objektech mladší až pozdní doby bronzové představují výrazný nálezový fenomén, který dlouhodobě přitahuje pozornost badatelů. Pro období knovízské kultury je tento jev často považován za jeden z jejích průvodních kulturních znaků. Zvyk ukládání lidských ostatků v prostoru sídlišť není ale zdaleka vázán pouze na období střední až pozdní doby bronzové, různé formy pohřbů nespálených těl ukládaných v prostoru sídlišť jsou známy již od neolitu a v průběhu staršího zemědělského pravěku se relativně hojně vyskytují i v dalších obdobích, zejména ve starším eneolitu a na sklonku starší doby bronzové. V mladší době bronzové je však nápadnost tohoto projevu kromě četnosti výskytu umocněna ještě kontrastem mezi formou zdánlivě „nerituálních“ kostrových pohřbů uložených v opuštěných sídlištních jamách a dominantním ritem tohoto období, kterým je pohřbívání do žárových hrobů tvořících skupiny, tedy specializované pohřební areály.

Většina badatelů rozlišuje mezi „nestandardními“ pohřby na sídlištních dvě výrazné skupiny, které nejsou vzhledem k variabilitě uložení nespálených těl zcela jasně ohraničené; za základní kritéria dělení jsou považovány úplnost skeletu a poloha jeho uložení. Kompletní pohřby v jamách uložené v poloze na zádech nebo na boku, tedy s viditelnou péčí, jsou považovány za hroby v podstatě pietní, ale „nouzové“. Předpokládá se, že takto byli uloženi jedinci, které z rituálních a kulturních důvodů nebylo možné pohřbít „řádným“ způsobem, tedy zehem. V některých případech (i když spíše výjimečně) se v těchto hrobech setkáváme i s možnými milodary, většinou v podobě celé nádoby či nádob.

Druhou skupinu představují pohřby v sídlištních jamách označované jako zvláštní (*Spurný 1950*, 15), někdy též „nerituální“ či „nepietní“ (*Hrala 1973*, 123; *Bouzek – Koutecký 1980*). Z pravidla se jedná o kostrové pohřby uložené do sídlištních objektů v různých neobvyklých polohách (na břicho, v sedě, s rozhozenými či vyvrácenými končetinami, více těl přes sebe), které navozují dojem pouhého účelového odhození či odklizení těla do nevyužívané jámy bez nějaké rituální úpravy. Kromě více méně kompletních pohřbů sem jsou řazeny i pohřby neúplných těl, u nichž chybí část skeletu (končetiny, hlava), která byla před uložením pravděpodobně záměrně oddělena. Tradiční označení těchto hrobů pojmy „nepietní“ či „nerituální“ v podstatě částečně navozuje i interpretaci tohoto způsobu pohřbívání. Ta předpokládala, že nejde o hroby v pravém slova smyslu, ale o ostatky lidí pohřbených z nějakých důvodů bez náležité úcty a běžných rituálních úkonů (*Spurný 1950; Bouzek – Koutecký 1980; Jakab 1993*, 117). Domníváme se, že taková interpretace je zásadně ovlivněna hodnotovými aspekty pohřebního ritu v moderní evropské společnosti, resp. současným vnímáním toho, co je považováno za pietní či nepietní zacházení s lidskými ostatky. Tento pohled na tzv. pohozené pohřby v sídlištních objektech v podstatě nebere v úvahu, že i „nepřirozená“ poloha skeletu nebo jeho neúplnost může být výsledkem záměrné depozice, odrážející specifické rituální důvody a účely. Etnografie ukazuje na případy (např. *Kandert 1982*, 190–191), kdy z našeho pohledu zcela „nepietní“ až brutální způsob nakládání s těly zemřelých (např. oddělování hlavy, dělení těla, druhotné přepohřbívání pouze určitých částí těl) může být součástí zcela standardního přechodového pohřebního rituálu konkrétní komunity a nelze je vykládat jako projev neúcty, opovržení, nedostatku péče nebo doklad neexistence kultu mrtvých a víry v posmrtný život duše. V novější literatuře (cf. *Smejtek 2007–2011*, 268) je výraz „nerituální“ užíván

více jako pomocné, tradicí zavedené označení tohoto typu pohřbů, sloužící ke zdůraznění jejich odlišnosti od samostatných a úplných kostrových hrobů s výbavou.

Hrob z Turska v sobě slučuje znaky obou těchto skupin, které stojí v určité opozici, tedy nepřírozenou, zdánlivě „pohozenou“ polohu těla na břiše a přítomnost milodarů, pečlivě rozmístěných kolem nedbale a bez větší péče uloženého těla. Ačkoliv nálezová situace nebyla odhalena v celé ploše, záměrné uložení nejméně pěti nádob jako milodarů souvisejících s pohřbem ženy lze považovat za zřejmé. Samotné příkládání milodarů u hrobů deponovaných v sídlištních objektech je doloženo, i když jen v menšině případů těchto situací. Příklady hrobů s milodary v podobě celých nádob se vyskytují ve středočeské oblasti osídlení knovízské kultury (např. Praha-Hloubětín, pískovna, *Stocký 1923*, 133; Knovíz, jáma č. 3, *Spurný 1950*, 20; Mužský-Hrada, jáma 22, *Štiková 1956*, 163–167; Hostivice-Palouky, jámy 1852, 1999, *Pleinerová – Sankot – Vojtěchovská 2004*, 21–22) i na lokalitách severozápadních Čech (např. Lenešice u Loun, *Bouzek – Koutecký 1980*, 406; Žiželice u Žatce, *Spurný 1950*, 16, 17). Společným znakem hrobů s přiloženými milodary je více méně uspořádaná poloha skeletu (na boku či zádech) a přítomnost jedné či více nádob v blízkosti pohřbu, většinou různých druhů stolní keramiky (koflík, mísa, etážovitá amfora). Zejména u starších nálezů je ale intencionalita hrobové výbavy nejistá, neboť nálezové situace nejsou dobře zdokumentovány, a není tak spolehlivě prokázána prostorová souvislost mezi uložením hrobů a nádob, stejně jako míra úplnosti keramických nálezů. Knovízské sídlištní objekty (i ty bez uložených pohřbů) jsou obecně poměrně bohaté na keramické nálezy a nezřídka se v zásypech jam vyskytují i větší části nádob nebo téměř celé nádoby, které mají charakter běžného sídlištního odpadu.

Zajímavým příkladem nálezové situace v několika rysech podobné hrobu v Tursku je pohřeb v jámě č. 35 z Kamenné Vody. V objektu byla uložena kostra ženy v polosedící poloze s rozhozenými rukama, zády opřená o stěnu jámy (*Bouzek – Koutecký 1980*, 399; *Neustupný 1967*, 22–23), v blízkosti skeletu byly umístěny tři celé nádoby – etážovitá amfora, hrnec otočený dnem vzhůru a koflík, které autoři považují za milodary patřící k pohřbu.

Většina „zvláštních“ pohřbů v sídlištním kontextu je i v současnosti chápána jako pohřby násilně usmrčených jedinců, z určitých důvodů popravených nebo jinak zabitých (trest za provinění, násilný konflikt, rituální oběť; *Bouzek 2010*). Tato interpretace se opírá o antropologické rozborův kosterních nálezů z knovízských jam ze 70. let 20. století (*Chochol 1971; týž 1979*), které ukazují na relativně vysoký podíl stop po násilných zásazích na skeletech pohřbených jedinců (asi čtvrtina ze sledovaného vzorku), ačkoliv analýzou kosterních pozůstatků není možné odlišit, zda tyto stopy vznikly premortálně a byly bezprostřední příčinou smrti, či postmortálně, určitým záměrným způsobem nakládání s ostatky. Srovnávací studie jiných autorů nebo podobně zaměřené antropologické rozborův novějšího nálezového fondu zatím chybí. V této souvislosti je zajímavé, že v určité opozici k těmto o násilné smrti osob pohřbených „nouzově“ či „nepietně“ v prostoru sídelních areálů mladší doby bronzové se již ve starší literatuře objevují příklady rituálního chování pozorovaného u domorodých mimoevropských kultur (např. *Holý 1956; Kandert 1982*). Samotné ukládání pohřbů v areálu sídlišť či přímo v obytných objektech není nijak výjimečné. Podle etnologických pozorování některých archaických kultur však nejsou v prostoru sídlišť pohřbíváni jedinci, kteří zemřeli nepřírozenou nebo násilnou smrtí, neboť taková smrt je považována za působení zlých sil a pro žijící by bylo nebezpečné a nežádoucí ponechávat násilně zemřelého ve své blízkosti. Strach z duší mrtvých a víra v kult mrtvých jsou v archaických společnostech obecně velmi silné. Obavy z návratu duší zemřelých a opatření mající tomu předcházet ostatně přetrvala v různých podobách také v některých oblastech Evropy až do novověku (*Krekovič ed. 1993*, oddíl Etnologie). V blízkosti lidských obydlí se z podobných důvodů většinou rovněž nepohřbívají zemřelí na nakažlivou chorobu, náhlou smrtí, sebevrazi nebo zabití, zločinci.

Obecně lze říci, že často dokumentovaným motivem pro uložení pohřbu na sídlišti bývá u „archaických“ společností etnograficky sledovaných v recentním období snaha, aby mrtvý nebyl ani po smrti zcela vyloučen ze světa živých a zůstal s nimi v kontaktu. Důvodem k takovému rituálnímu chování může být náhlá a nečekaná smrt a z toho plynoucí nesplněné závazky vůči pozůstalým (např. matka pečující o malé děti, neurovaný spor, nesplacený dluh vůči přeživším). Takové hroby se proto často nacházely v blízkosti obydlí zemřelých. Prostorové vztahy hrobů uložených v sídlištním kontextu a obytných objektů však nelze v případě knovízských sídlišť sledovat, neboť obytné stavby tohoto

období jsou identifikovány spíše výjimečně. Důvody k provedení „nouzového“ pohřbu ale nemusí mít nezbytně příčinu v životě nebo okolnostech smrti zemřelého. K odchylkám od běžných rituálních praktik může docházet i v situacích zapříčiněných událostmi po smrti, kdy při nechtěném porušení určitého tabu (např. nesprávná manipulace s tělem, chyba či nepříznivé okolnosti provázející přípravu obřadu) dojde podle mínění žijících k narušení přechodového rituálu mezi světem živých a světem mrtvých. Obvyklé pohřební zvyklosti je v takových případech třeba upravit tak, aby byl podle představ komunity zajištěn odchod ducha zemřelého do světa mrtvých, případně se přijatými opatřeními zamezilo jeho nežádoucím návratům a působení na přeživší. Jedinci, kteří nemají kvůli svému postavení nebo způsobu smrti právo na řádný pohřeb, se vynášejí mimo prostor sídlišť a prostě odkládají volně v přírodě, případně odhazují do těžko přístupných míst (např. bažiny), odkud, jak věří žijící, se jejich duše nemohou vracet do světa živých (Holý 1956, 238–239). Osoby, jimiž společnost z nějakých důvodů opovrhne, bývají jednoduše „pohozeny“ mimo osadu, kosterní pozůstatky takových jedinců by patrně s větším časovým odstupem nebyly archeologicky zjištělné. Pohřeb v areálu sídliště, tedy ve světě živých, bývá spíše výsadou určité vrstvy nebo skupiny zemřelých, nikoli potupou nebo pouhou likvidací nežádoucího biologického odpadu. Podle názoru etnografů (Kandert 1982, 195, 197) je rovněž málo pravděpodobná představa, že by v prostoru sídlišť byly pohřbívány lidské oběti.

Hrob v Tursku je svým provedením v prostředí středočeské knovízské kultury zatím spíše výjimkou. Doplnuje a rozšiřuje dosud známé archeologické podoby pohřebních rituálů knovízské kultury, které byly pravděpodobně poměrně komplikované a jejichž archeologický obraz vytváří značnou variabilitu. Konkrétní formy a významy těchto rituálů nám zřejmě zůstanou ukryty navždy. Je ale zřejmé, že i nejrůznější podoby nestandardních pohřbů ukládaných v sídlištních areálech knovízské kultury a jejich archeologické pozůstatky jsou výsledkem složitých rituálních norem a představ, odrážejících vztah dané komunity k fenoménu smrti a procesu přechodu zemřelých do posmrtné existence.

Závěr

Na záchranném archeologickém výzkumu na parcele č. 780 v k. ú. Tursko byla při hloubení rýhy pro kabel elektrického vedení prozkoumána část sídlištní jámy s kostrovým pohřbem. Na základě rozboru keramiky, především etážovitých nádob a koflíků, byl pohřeb datován do mladšího období knovízské kultury, přesněji do vrcholného knovízského horizontu (přelom Kn 4a / Kn 4b podle Smejtek 2007–2011, obr. 95), tj. do sklonku stupně K IV až stupně K V (podle systému J. Bouzka a D. Kouteckého), III. stupně knovízské kultury podle J. Hraly, což zhruba odpovídá 2. polovině periody Ha A2. V jámě byla uložena žena, zemřelá ve věku 30–40 let, se silně vyvinutými svalovými úpony, v poloze na břiše a s rukama složenými pod břichem. Okolo ní bylo záměrně uloženo několik nádob, minimálně čtyři, jako milodary. Zdánlivě „nepietní“ způsob uložení (pohození) i silně vyvinuté svalové úpony, vypovídající o vykonávání těžké fyzické aktivity, navozují zdání nižšího společenského statusu pochované ženy. V kontrastu s tím je však množství přiložených milodarů. Nestandardní pohřby uložené v sídlištních jamách knovízské kultury jsou vybaveny keramickými nádobami spíše výjimečně, naprostá většina je pochována bez milodarů v běžném zásypu charakteristickém pro sídlištní kontexty. Hrob z Turska představuje dosud nejbohatší soubor intencionálně přiložených nádob u těla uloženého v zásobní jámě. Svým provedením je tak zatím spíše výjimkou, která doplňuje škálu dosud známých forem knovízských pohřbů na sídlištních, a ne zcela podporuje často přijímaný názor o nižším sociálním postavení takto pochovaných jedinců. Přivádí nás proto opět k zamyšlení nad dalšími možnými aspekty pro nás těžko pochopitelného rituálního počínání pravěkých společností. Je zřejmé, že duchovní svět populace mladší doby bronzové byl mnohem rozmanitější a mnohovrstevnatější, než za současného stavu poznání dokážeme popsat.

Příloha

Antropologický rozbor kosterních pozůstatků z hrobu knovízské kultury z Turska

Petra Beran-Cimbůrková

1. Popis materiálu

Zpracovávaný kosterní materiál byl nalezen během záchranného archeologického výzkumu, který předcházela výstavbě rozvodů elektřiny v Tursku. Jedná se o jeden kostrový hrob, který byl dle doprovodné keramiky datován do období knovízské kultury. Stav zachovalosti kostí kolísá od velmi dobrého až po střední. Vyzvednuto pracovníkem stavby (lebku zasáhl bagr) a část archeologem. Blíže v antropologickém posudku č. 49 (č. j. 6306/2021), uložen v ÚAPPSC.

2. Metody

Určení pohlaví

Primárně bylo pohlaví určováno na pánevní kosti metricky dle Brůžka et al. (*Brůžek et al. 2017*), dle Novotného 1986, dle Herrmanna 1990 (cit. dle *Stloukal et al. 1999*, 188–189). Dále byla použita metoda určení pohlaví na kosti pažní a stehenní dle diskriminačních rovnic Černého a Komendy (*Černý – Komenda 1980*). V případě, že stehenní kost byla přítomna jen jako zlomek těla, bylo možné použít metodu na fragmentární femury dle MacLaughlinové (cit. dle *Stloukal et al. 1999*, 219).

Určení věku

Věk byl určen podle facies symphysialis stydké kosti dle Gilberta a McKerna 1973 (cit. dle *Stloukal et al. 1999*, 288–289). Kategorizace věku byla použita standardní (*Stloukal et al. 1999*, 236).

Odhad výšky postavy

Tělesnou výšku jsem vypočetla Sjøvoldovou metodou (*Sjøvold 1990*), která se hodí pro většinu etnických skupin a není nutné znát pohlaví zkoumaných jedinců. Kategorizaci výšky postavy jsem provedla dle Martina (*Martin – Saller 1957*, 324).

Anatomické variety a patologie

Hodnocení anatomických variety bylo provedeno dle popisu epigenetických znaků na lidské kostře zpracovaných P. Velemínským (*Velemínský 1999*). Patologické projevy na kostech byly zpracovávány dle *Horáčková – Strouhal – Vargová 2004; Ortner 2003; Aufderheide – Rodríguez-Martin 1998 a Pinhasi – Mays 2008*.

3. Výsledky

Popis nálezové situace

Hrob (v zásobní jámě) byl poškozen bagrem, lebka a dolní končetiny byly vyhozeny lžící bagru (kalva byla zpět umístěna do neanatomické pozice při provádění fotodokumentace, pravostranná stehenní kost nebyla umisťována zpět do vypreparované situace). Nekompletní kostra dospělého jedince ležící v natažené poloze na břiše. Orientace těla byla S–J. Lebka ležela pravděpodobně na obličejové části, tu a bohužel ani žádné zuby se po vyhození lebky bagrem nepodařilo dohledat (zůstala jen levostranná lícni kost a levá část ramene dolní čelisti). Páteř byla prohnutá doprava od cca Th8 a poté křížová kost zase směřuje zpět doleva. Pravostranná pažní kost směřovala v úhlu 45° od těla, loket pak byl ohnutý v úhlu 90°, předloktí leželo na dorzální ploše a ruka byla dlaní nahoru pod bederní páteří. Levostranná pažní kost byla rovnoběžně s tělem, v lokti ohnutá pravděpodobně v úhlu 90° a předloktí bylo pod tělem, levá ruka leží dlaní nahoru (viditelná byla 2.–4. záprstní kost a 4 články prstů proximální řady) u pravostranných středních žeber. Levostranná stehenní kost směřuje v kyčelním kloubu v úhlu 90° doleva.

Na těle byl velký fragment keramiky v oblasti vlevo od bederních obratlů, vlevo dole pod pánví byla velká nádoba a vpravo další malá nádobka a další nádoby, které nebyly na fotodokumentaci již zachyceny.

Popis zachovalosti a kompletnosti skeletu (obr. 11)

Lebka: Byla nalezena kalva a z levé strany lebky nekompletní spánková kost, lící kost a rameno dolní čelisti. V levé polovině čelní kosti byl otvor (3 × 4,5 cm), který vypadal jako trepanace (obr. 12), ale byl způsobený bagrem, směr působení síly byl zevnitř ven. Na obou očnicích byla nalezena anatomická varieta incisura frontalis (vpravo výraznější, obr. 13). Poznámka: U lebky byl nalezen kus zvířecí čelisti.

Osový skelet: Z obratlů chybí jen nosič a pravděpodobně Th2. Dens axis čepovce má výraznou modelaci povrchu a na ventrální straně eburnaci (projev deformační spondylózy). Na C3 a C4 byla vpravo nalezena anatomická varieta processus transversarii partitum (obr. 14). Hrudním obratlům chybí trnové výběžky. Bederním obratlům L3–L4 chybí těla. Pátý bederní obratel je součástí křížové kosti (caudalisatio sacralis) tzv. sakralizace (obr. 15). Byly nalezeny stopy počínající deformační spondylózy – na bederních obratlích velmi drobné osteofyty a mezi C4 a C5 na terminálních plochách těl obratlů byly zánětlivé stopy (obr. 16). Ze žebér se zachovalo 9 × pravostranné žebro a 12 × levostranné žebro. Byl nalezen i kousek osifikované žeberní chrupavky. Hrudní kost měla téměř kompletní rukojeť a tělo výrazně nekompletní, mečovitý výběžek zcela chyběl. Poznámka: U žebér nalezen kousek perleti (16 × 10 mm), zvířecí kosti z velkého savce a kosti králíka.

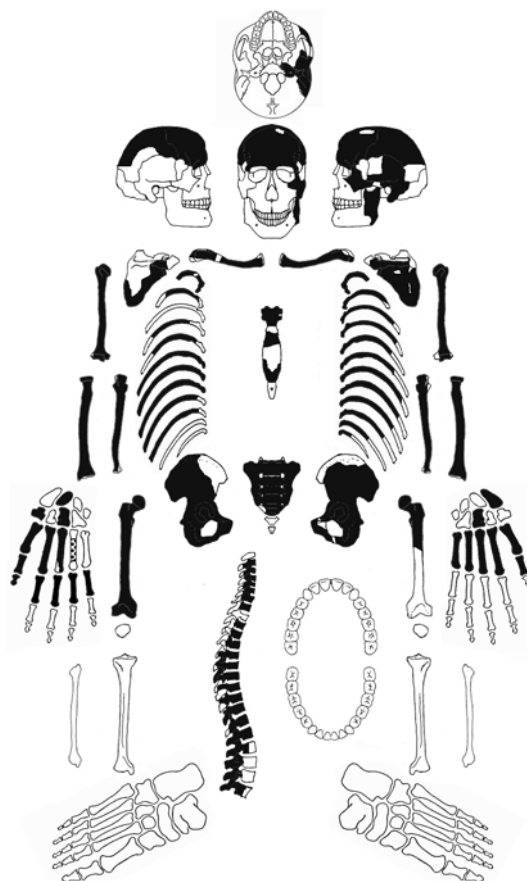
Horní končetiny: Obě klíční kosti byly téměř kompletní, pravostranná lopatka byla výrazně méně kompletnější než levostranná. Dlouhé kosti horních končetin byly kompletní. Na levostranné pažní kosti byla nalezena anatomická varieta foramen olecrani (6 × 4,5 mm, obr. 17). Z kostí ruky byly nalezeny vpravo poloměsíčitá, mnohohranná větší, hlavatá kost, 1. až 4. kost zápěstí a oba prstní články palce, dále byly nalezeny z pravé ruky 4 × prstní článek z proximální řady (2.–5. prst). Vlevo loďkovitá, hlavatá kost, všechny kosti zápěstí a proximální prstní článek palce, dále 2 × prstní článek z proximální řady (2.–5. prst). Z preparace (není vyznačeno ve schématu zachovalosti): 4 × prstní článek z ruky z mediální řady (2.–5. prst).

Dolní končetiny: Pánevním kostem chyběly části lopat kyčelních kostí. Pravostranná kost stehenní se zachovala téměř celá, z levostranné jen proximální polovina. Byly nalezeny poporodní změny na pánevních kostech v oblasti sulcus praeauricularis (obr. 18).

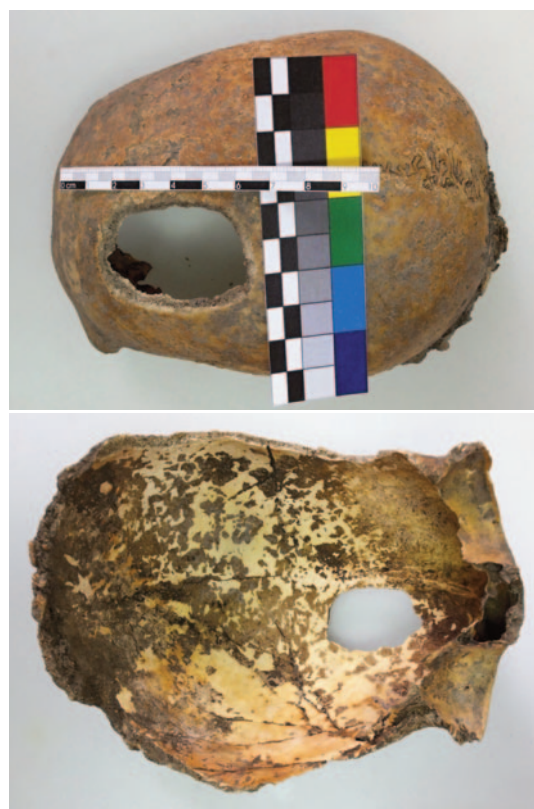
Závěr: Dožitý věk 30–40 let (Gilbert a McKern 1973, adultus II), žena (rodivší), celková průměrná výška postavy byla cca 160,3 cm (160,5 cm podle kostí horních končetin a cca 158,9 cm podle stehenní kosti), jedná se o vysokou výšku postavy. Celkově byly svalové úpony na všech kostech silně vyvinuté (proto v některých metrických metodách vyšlo mužské pohlaví).

Anatomické variety: incisura frontalis, processus transversarii partitum, caudalisatio sacralis, foramen olecrani.

Patologie: deformační spondylóza.

Obr. 11. Schematický náčrt zachovalosti a kompletnosti skeletu.

Obr. 12. Kalva shora a zdola.

Obr. 13. Čelní kost s anatomickou varietou incisura frontalis (vpravo výraznější).

Obr. 14. Anatomická varieta processus transversarii paritum na C3 a C4 vpravo.

Obr. 15. Křížová kost se sakralizovaným 5. bederním obratlem (caudalisatio sacralis) zezadu (dorzální pohled), zepředu (ventrální pohled).

Obr. 16. Deformační spondylóza na horní terminální ploše těla C5 a dolní ploše C4.

Obr. 17. Detail anatomické variety foramen olecrani na levostranné pažní kosti.

Obr. 18. Detail sulcus praeauricularis pravostranné pánevní kosti (poporodní změny).

Komponenta	Hodnocení	Věk	Průměr
I.	2	18–40	29,8
II.	2	18–40	29,6
III.	3	22–57	35,1
Totální skóre	7	23–39	32

Tab. 1. Určení věku na symfyzeální ploše pánevní kosti (Gilbert a McKern 1973)

Tab. 2. Míry a výpočet pohlaví na pravostranné pánevní kosti (metody uvedeny v tabulce).

Míra	Naměřeno	Výsledek	Pohlaví
PU-M	7,76	Herrmann (1990)	♀
IS-M	9,93	38,7632 (pod 43,684 žena)	
IIIMT	3,87	Novotný (1986) 32,41783 (pod 36,269 žena)	♀
A-C	0,6	28,54684 (pod 29,253 žena)	
Pum	77,6	Brůžek et al. (2017) PF 0,993 (= 99,3% ♀) PM 0,007 (= 0,7% ♂)	♀
Spu	26,89		
Dcox	210,15		
limt	38,7		
lsmm	103,07		
Sis	37,34		
Veac	55,68		

Míra	DX		SIN		Pohlaví
	Naměřeno	Výsledek	Naměřeno	Výsledek	
Hu 8	12,6	2,5372	-	-	♀
Hu 9	3,82	3,58902	-	-	♀
Hu 10	4,41	0,91254	-	-	♀
Hu 7	6,3	-1,7621	6,2	-1,2714	♂
Hu 1	30,8	0,6578	30,1	1,3991	♀
Fe 18	-	-	4,42	1,18488	♀
Fe 19	-	-	4,15*	3,2974	♀
Fe 20	-	-	13,7*	1,7304	♀
Fe 6	2,92	-1,04564	-	-	♂
Fe 7	2,81	-0,4292	-	-	♂
Fe 8	8,8	-0,8412	-	-	♂
Fe 1	41,7	1,1714	-	-	♀
APD	29,5	♂	-	-	♂

Tab. 3. Výpočet pohlaví na dlouhých kostech (Černý – Komenda 1980; MacLaughlin 1985). * – mírně abradowané měrné místo.

Míra	DX		SIN		±
	Naměřeno	Výška	Naměřeno	Výška	
H 1	30,8	161,296	30,1	158,062	± 4,89
R 1	22,7	159,906	22,5	159,15	± 5,01
U 1	25,1*	min. 162,541	25	162,08	± 4,97
Fe 1	41,7	158,867	-	-	± 4,49

Tab. 4. Odhad výšky postavy (Sjøvold 1990). * – chyběl processus styloideus; průměr HK DX 161,2477, HK SIN 159,764.

Míra	DX		SIN	
	Naměřeno	Výsledek	Naměřeno	Výsledek
Femur M 9	32,49	83,75	32,75	82,81
Femur M 10	27,21	platymerní	27,12	platymerní

Tab. 5. Index platymerický (stehenní kost).

4. Závěr

V objektu byla, v neobvyklé poloze na břicho, pohřbena žena, která se dožila věku 30–40 let (adultus II) a prokazatelně porodila alespoň jedno dítě. Celková průměrná výška postavy byla cca 160,3 cm (160,5 cm podle kostí horních končetin a cca 158,9 cm podle stehenní kosti), jedná se o vysokou výšku postavy. Celkově byly svalové úpony na všech kostech silně vyvinuté (proto v některých metrických metodách vyšlo mužské pohlaví). Na skeletu byly nalezeny anatomické variety: incisura frontalis, processus transversus partitum, caudalisatio sacralis, foramen olecrani a z patologických projevů slabá deformační spondylóza na obratlech.

Prameny a literatura

- Anonym 1950: Dokument C–TX–195002335. Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i. Dostupné z: <https://digiarchiv.aiscr.cz/id/C–TX–195002335>.
- Aufderheide, A. – Rodríguez-Martin, C. 1998: The Cambridge encyclopedia of human paleopathology. Cambridge.
- Bouzek, J. 1958a: Etážovitě nádoby v Čechách. Archeologické rozhledy 10, 345–408.
- Bouzek, J. 1958b: Etážovitě nádoby v jižních Čechách a sousedních oblastech. Archeologické rozhledy 10, 548–575.
- Bouzek, J. 1963: Problémy knovízské a milavečské kultury. Sborník Národního muzea v Praze, Řada A – Historie 17, 57–118.
- Bouzek, J. 1970: Knovízská kultura v severozápadních Čechách (stav a úkoly bádání). Sborník Severočeského muzea – Historia 6, 137–166.

- Bouzek, J. 1982:* K otázce využití etnografických paralel při studiu pohřebního ritu v archeologii. *Archeologické rozhledy* 34, 200–203.
- Bouzek, J. 2010:* Co asi znamenají pohřby na sídlištích? *Živá archeologie – Supplementum* 3, 3–6.
- Bouzek, J. – Koutecký D. 1972:* Knovízské pohřebiště v Třebušicích. *Památky archeologické* 63, 432–497.
- Bouzek, J. – Koutecký D. 1980:* Mohylové a knovízské kostrové „pohřby“ v jamách ze severozápadních Čech. *Památky archeologické* 71, 360–432.
- Bouzek, J. – Koutecký, D. – Neustupný, E. 1966:* The Knovíz Settlement of North West Bohemia. *Fontes Archaeologici Pragenses* 10. Praeae.
- Brůžek, J. – Santos, F. – Dutailly, B. – Murail, P. – Cunha, E. 2017:* Validation and reliability of the sex estimation of the human os coxae using freely available DSP2 software for bioarchaeology and forensic anthropology. *American Journal of Physical Anthropology* 164, 440–449.
- Černý, M. – Komenda, S. 1980:* Sexual Diagnosis by the Measurements of Humerus and Femur. *Sborník prací pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci – Biologie* 2, 147–167.
- Demek, J. ed. a kol. 1987:* Zeměpisný lexikon ČSR. Hory a nížiny. Praha.
- Dreslerová, D. – Krutina, I. – Kuna, M. 1986:* Dokument C-TX-198603446. *Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.* Dostupné z: <https://digiarchiv.aiscr.cz/id/C-TX-198603446>.
- Felcman, J. 1902:* *Archeologický výzkum v roku 1901. Hroby se skrčenými kostrami v Tursku. Památky archeologické* 20, 37–41.
- Felcman, J. 1909:* Hroby se skrčenými kostrami v Tursku. *Památky archeologické* 23, 241–250.
- Holý, L. 1956:* Pohřby na sídlištích v Africe. *Archeologické rozhledy* 7, 236–249.
- Horáčková, L. – Strouhal, E. – Vargová, L. 2004:* *Základy paleopatologie.* In: Malina, J. (ed.), *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 15. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno.
- Hrala, J. 1971:* Komentář k Chocholově studii o sídlištních pohřbech knovízské kultury. *Památky archeologické* 62, 358–360.
- Hrala, J. 1973:* Knovízská kultura ve středních Čechách. *Archeologické studijní materiály* 11. Praha.
- Chochol, J. 1971:* Antropologická problematika kostrových hrobů knovízské kultury v Čechách. *Památky archeologické* 62, 324–358, 360–363.
- Chochol, J. 1979:* Kosterné nálezy ze sídlištních jam knovízské kultury v severozápadních Čechách. *Památky archeologické* 70, 21–41.
- Jakab, J. 1993:* *Lidské kostrové zbytky z nehrbových objektů a sídlisk v rozličných obdobích praveku.* In: Krekovič, E. (ed.), *Kulturné a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť.* Bratislava, 117–127.
- Kandert, J. 1982:* Poznámky k využití etnografických údajů v případě výkladu knovízských „hrobů“. *Archeologické rozhledy* 34, 190–200.
- Krekovič, E. ed. 1993:* *Kulturné a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť.* Bratislava.
- Kuna, M. 1979a:* Dokument C-TX-197905816. *Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.* Dostupné z: <https://digiarchiv.aiscr.cz/id/C-TX-197905816>.
- Kuna, M. 1979b:* Dokument C-TX-197905817. *Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.* Dostupné z: <https://digiarchiv.aiscr.cz/id/C-TX-197905817>.
- Lutovský, M. 1994:* Bustum Tyri. K topografii mohylových hrobů v okolí Turska. *Muzejní a vlastivědná práce* 32 / *Časopis Společnosti přátel starožitností* 102, 233–240.
- Martin, R. – Saller, K. 1957:* *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung.* Stuttgart.
- Mattiello, L. 2022a:* Tursko, okr. Praha západ. In: Lutovský M. a kol., *Terénní výzkumy Ústavu archeologické památkové péče středních Čech v roce 2021. Archeologie ve středních Čechách* 26, 577–578.
- Mattiello, L. 2022b:* Tursko 2008 - kanalizace. *Nálezová zpráva o záchranném archeologickém výzkumu při stavbě kanalizace na parcele č. 802 v k. ú. Tursko, okres Praha západ. Projekt: C-9004048A. NZ č. j. 4167/2022. Ústav archeologické památkové péče středních Čech, p. o., Praha.*
- Neustupný, E. 1967:* Kamenná Voda, okr. Most. Dokument C-TX-196703232. *Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.* Dostupné z: <https://digiarchiv.aiscr.cz/id/C-TX-196703232>.
- Ortner, D. 2003:* *Identification of pathological conditions on human skeletal remains.* Washington.
- Pinhasi, R. – Mays, S. 2008:* *Advances in human palaeopathology.* West Sussex.

- Pleinerová, I. – Sankot, V. – Vojtěchovská, I. 2004:* Hostivice – Palouky I, záchranný archeologický výzkum 2002. Dokument C-TX-200405060. Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.
- Sjøvold, T. 1990:* Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human evolution* 5, 431–447.
- Smejtek, L. 2007–2011:* Osídlení z doby bronzové v Kněževsi u Prahy. Praha.
- Spurný, V. 1948a:* Dokument C-TX-195401242. [sekundární zdroj]. Dostupné z: <https://digiarchiv.aiscr.cz/id/C-TX-195401242>.
- Spurný, V. 1948b:* Dokument C-TX-195401243. [sekundární zdroj]. Dostupné z: <https://digiarchiv.aiscr.cz/id/C-TX-195401243>.
- Spurný, V. 1950:* Kostrové pohřby v knovízské kultuře. *Památky archeologické* 43, 13–20.
- Stloukal, M. – Dobisíková, M. – Kuželka, V. – Stránská, P. – Velemínský, P. – Vyhnánek, L. – Zvára, K. 1999:* Antropologie. Příručka pro studium kostry. Praha.
- Stocký, A. 1923:* Zpráva o výkopech prehistorického oddělení Národního musea v r. 1921 – Hloubětín u Prahy. *Památky archeologické* 33, 133.
- Štiková, E. 1956:* Kostrový pohřeb v sídlištní jámě na Mužském-Hradech. *Archeologické rozhledy* 8, 163–167.
- Velemínský, P. 1999:* Epigenetické znaky na lidské kostře. In: Stloukal, M. – Dobisíková, M. – Kuželka, V. – Stránská, P. – Velemínský, P. – Vyhnánek, L. – Zvára, K., *Antropologie. Příručka pro studium kostry*. Praha, 125–167.
- Vojtěchovská, I. 2001:* Dějiny a topografie archeologických nálezů na území Turska a jeho okolí. *Archeologie ve středních Čechách* 5, 347–356.

An inhumation burial in a settlement pit of the Knovíz culture from Tursko, Prague-West district

The catastral area of Tursko is very rich in archaeological finds from the entire prehistoric period. Several sites containing finds of the Knovíz culture from the Late Bronze Age have also been discovered there in the past.

A burial was accidentally discovered during the excavation of a trench for a linear construction project. The excavation situation was partially damaged by construction machinery. According to anthropological analysis, the grave belonged to a woman aged 30–40 years. The skeleton was placed in a settlement pit lying on its belly, with the arms folded under the torso. Several complete vessels (vessels 1, 2, 4) were positioned around the skeleton, probably representing grave goods deliberately added to the burial (*Figs. 5; 6:1–2,4*). The vessels seemed to respect the position of the body and were placed with their bottoms down. Other vessels or larger fragments were found 10 to 20cm higher up (*Figs. 5; 6:3*); they were perhaps originally lying on top of the buried body. Large fragments of several more vessels were uncovered close to the pelvis and the lumbar spine, but this level was significantly disturbed by construction machinery during excavation, so it is not quite clear whether these vessels were also part of the grave goods. On the basis of typological analysis of the recovered pottery, we date the burial to the later phase of the Knovíz culture, more exactly to the second half of Ha A2.

The grave from Tursko is an example of a so-called 'special' or 'non-commemorative' grave placed in a settlement context. Various forms of burial of uncremated bodies are relatively common in settlements of the Knovíz culture and represent a kind of alternative to the predominant cremation rite typical of this period. Their interpretation is still rather problematic, also with regard to the considerable variability of their recorded forms. The vast majority of human remains found in settlement features known from the environment of the Knovíz culture were buried without grave goods in common backfill materials characteristic of settlement contexts. The grave from Tursko is an exception due to the combination of the seemingly disorderly position of the body and the presence of unusually rich grave goods which were deliberately added to it. It is the so far most numerous assemblage of vessels placed intentionally next to a dead body in a storage pit in the environment of the Knovíz culture of Central Bohemia. It complements and extends the so far archaeological manifestations of the burial rite of the Knovíz culture which were probably quite elaborate and sophisticated, as their archaeological record seems to be variable and difficult to grasp.

Anthropological analysis: the remains belong to a woman who died at the age of 30–40 years and gave birth to at least one child. Her average total body height was about 160.3cm. The muscular attachments on all bones were strongly developed. The following anatomical variations were observed on the skeleton: incisura frontalis, processus transversi partitum, caudalisatio sacralis, foramen olecrani. When it comes to pathological manifestations, mild deformative spondylosis on the vertebrae was noted.

English by *Jan Machula*

Fig. 1. Tursko, Prague-West district. Location of the site on a map of Bohemia.

Fig. 2. Tursko, Prague-West district. Map section showing the locations of the grave and of Knovíz culture finds.

Fig. 3. Section of a cadastral map showing the location of the grave.

Fig. 4., 5. Photographic and drawing documentation of the grave.

Fig. 6.–10. Vessels 1–7 and pottery fragments.

Fig. 11. Degree of preservation and completeness of the skeleton.

Fig. 12. Upper part of the skull viewed from above and below.

Fig. 13. Frontal bone with the anatomical variation incisura frontalis.

Fig. 14. Anatomical variation processus transversi partitum on C3 and C4, on the right.

Fig. 15. Sacrum with sacralized 5th lumbar vertebra (caudalisatio sacralis).

Fig. 16. Deformational spondylosis on the upper terminal surface of C5 and the lower surface of C4.

Fig. 17. Detailed view of the anatomical variation foramen olecrani on the left humerus.

Fig. 18. Detailed view of sulcus praeauricularis on the right pelvic bone (postpartum changes).

Lucia Mattiello, Ústav archeologické památkové péče středních Čech, Nad Olšínami 448/3, 100 00 Praha 10
lucia.mattiello@uappsc.cz

Andrea Němcová, Oblastní muzeum Praha-východ, Arnoldinovský dům, Masarykovo náměstí 97,
250 01 Brandýs nad Labem – Stará Boleslav
andrea.nemcova@ompv.cz

Petra Beran-Cimbůrková, Ústav archeologické památkové péče středních Čech, Nad Olšínami 448/3,
100 00 Praha 10
petra.cimborkova@uappsc.cz